

**NŪH B. MUSTAFA’NIN ŐEHRESTĀNĪ’NİN EL-MĪLEL VE’N-
NĪHAL ESERİNİN TŪRKÇE TERCŪMESİ ŪZERİNE MUKAYESELİ
BİR ÇALIŞMA**

A Comparative Study on Nuh b. Mustafa’s Turkish Translation
of al Milal and Nihal

Doğan KAPLAN¹

Öz

Muhammed b. Abdulkerim eŐ-ŐehrestānĪ’nin el-Milel ve’n-nihal adlı eseri, İslam Mezhepleri Tarihi anabilim dalının en önemli klasiklerinden biridir. On ikinci yüzyılda yazılmıŐ bu eser, sistematik oluŐu ve mŪmkŪn mertebe taassup gŪdŪlmeden betimsel bir anlatıma sahip olması yŪnŪyle benzerlerinden farklı bir konuma sahiptir. Bu deđerli eser önemine binaen on yedinci yŪzyılda yaŐamıŐ bir Osmanlı âlimi olan NŪh b. Mustafa tarafından TercŪme-i Milel ve nihāl adıyla TŪrkeye evrilmiŐtir. Bu makalede el-MĪlel ve’n-nihāl’in adı geçen TŪrke evirisi ana metinle mukayese edilerek çevirinin mahiyeti hakkında bilgi verilecektir. İlgili eviri metnin TŪrkiye Yazmalar Katalođunda 20’den fazla nŪshası bulunmaktadır. Biz bu makalede mŪtercimın vefatından 40 yıl sonra yazılmıŐ 1701 tarihli en eski yazmayı esas almakla birlikte bir de zaman zaman iŐaret etmek Ūzere 1860 tarihli baŐka bir yazmadan yararlanacađız. Bu makalemiz bir taraftan adı geçen çeviriyle ilgili malumat verirken diđer taraftan on yedinci yŪzyılda tercŪme anlayıŐının nasıl olduđuna dair somut bir rnek

Abstract

Muhammad b. Abdulkarim al Shahrastani’s book al Milal and nihāl is one of the most important classics in the field of history of Islamic Sects. This work, which was written in the twelfth century, has a different position than its peers in that it is systematic and has a descriptive narrative without fanaticism as much as possible. Due to the importance of this valuable work, Nuh b. Mustafa an Ottoman scholar who lived in the seventeenth century, translated it into Turkish with the name of TercŪme-i Milal and nihāl. In this article, the Turkish translation of al Milal and nihāl will be compared with the main text and the nature and content of the translation will be given. There are more than 20 copies of this book in the Turkey Manuscripts Catalogues. In this study, we will take advantage of an early manuscript dated 1701 written 40 years after death of the translator and use sometimes another manuscript dated 1860. This article will give information about the nature of translation on

¹ Do. Dr., NEŪ Ahmet KeleŐođlu İlahiyat FakŪltesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Konya, TŪrkiye / e-posta: dogakaplan@gmail.com / ORCID ID: orcid.org/0000-0001-9004-0863.

BaŐvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
12.09.2019	13.11.2019	31.12.2019

DOI 10.18403/emakalat.618990

olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Fırak, Makâlât, Şehrestâni, Nûh b. Mustafa, Milel ve Nihal, Tercüme-i Milel.

the hand, and on the other hand it will be a concrete example of how was the understanding of translation in the seventeenth century.

Key words: The History of Islamic Sects, denomination, maqalat, Shahrastani, Nuh b. Mustafa, Milal and nihâl, Tercüme-i Milal.

Giriş

Bu kitabı telifte kendime şunu şart koştum. Her fırkanın görüşünü, hak yemeden ve taassup göstermeden, sağlam ve doğru olanını yanlışından ayırmaksızın ve bir tashihde bulunmaksızın kendi kitaplarında bulduğum şekliyle nakledeceğim. Gerçi akli işaretleri kavrayabilenlere hakkın parıltısı batılın esintisinden gizli kalmaz ya! Başarı Allah'tandır. Şehrestâni, *el-Milel ve'n-Nihal*, 16, (vr.3a)

Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim eş-Şehrestâni'nin (ö.548/1153), *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseri, İslam Mezhepleri Tarihi anabilim dalının en temel kaynaklarından biridir. Fakîhliği ve Kelâmcılığıyla temayüz etmiş olan Şehrestâni², 479/1086 yılında Horasan'ın kuzeyinde bulunan Şehrestân'da doğmuştur. Memleketinde Arapça, Matematik, Mantık vb. yardımcı ilimleri öğrendikten sonra ilim tahsili için seyahate çıkmış birçok yerde değerli âlimlerden ders almıştır. Bir müddet Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde ders veren Şehrestâni, 12 yıl Horasan'da Selçuklu Sultanı Sencer'in veziri Ebû Kâsım Muhammed b. Muzaffer'in

² Daha önceki bir çalışmamızda da işaret edildiği üzere ilim çevrelerinde "Şehrestâni" olarak meşhur olan bu âlimimizin isminin doğru tespiti "Şehrestâni" şeklindedir. Zira hem Sem'ânî (ö.562/1167) *el-Ensâb*'da hem de İbn Hallikân (ö.681/1282) *Vefeyâtu'l-A'yân*'da Şehrestân'ı açıklarlarken "râ"nın fethiyle diyerek "ra" harfinin üstün olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Doğan Kaplan, "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (Bahar 2007): 216.

(ö.530/1135) hizmetine girmiştir. Vezirin azledilmesinden sonra Tirmiz'e gitmiş ve son nefesini doğduğu Şehrestân'da vermiştir.³

Bu makalede Şehrestâni'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı İslam Mezhepleri Tarihiyle ilgili klasik eserinin Nüh b. Mustafa (ö.1070/1660) tarafından *Tercüme-i Milel ve nihal* adıyla yapılmış Türkçe çevirisini inceleyeceğiz.⁴ 17.yüzyılda yaşamış, Hanefiliği ve Kelamcılığıyla temayüz etmiş bir Osmanlı âlimi olan Nüh b. Mustafa, Amasya'da doğmuştur. Anadolu'da yaşadığı için Rûmî nispesiyle anılan Nüh b. Mustafa, Amasya'da doğmuş olması sebebiyle Amasî, Konya'da müftülük yapması sebebiyle Konevî ve hayatının bir kısmını Mısır'da geçirdiği ve orada öldüğü için Mısri nispesiyle anılmaktadır. Ayrıca Hanefî mezhebinden olduğu için Hanefî nispesiyle de anılan Nuh b. Mustafa için el-Vecdî nispesi de kullanılmıştır. Konya'da bir süre müftülük de yapmış olan Nüh b. Mustafa, Amasyalı Ömer Paşa'nın Mısır valiliğine tayini sonrası onunla Mısır'a gitmiştir. 22 Zilkade 1070'te (30 Temmuz 1660) Kahire'de vefat etmiştir.⁵ Fıkıh, usûl, kelam, tefsir ve tasavvufta önde gelen bir âlim kabul edilen Nuh b. Mustafa hemen hemen her alanda eser yazmıştır.⁶

1. Tercüme-i Milel ve Nihal Nüshaları

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığının web sitesi (www.yazmalar.gov.tr) üzerinden yaptığımız katalog taramasına göre Nüh b. Mustafa adına 22 (yirmi iki) adet *Terceme-i Milel ve nihal*

³ Şehrestâni ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kaplan, "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri", 216-218.

⁴ Bu makalede kullandığımız Nüh b. Mustafa'ya ait 2 adet *Tercüme-i Milel ve nihal* adlı yazma ile Şehrestâni'ye ait *el-Milel ve'n-nihal* adlı bir adet yazma Türkiye Yazma Eserler Kurum Başkanlığı'ndan verilen görsellerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu vesileyle kuruma en içten dileklerle teşekkür ederim.

⁵ Ömer Türker, "Nüh b. Mustafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33:230-231.

⁶ Mehmet Ali AYTEKİN, "Nüh b. Mustafa'nın el-Kelimâtü's-Şerife fi tenzihi Ebi Hanife Adlı Eserinin Tahkikli Neşri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (Nisan 2012): 204. Velûd bir Osmanlı âlimi olan Nüh b. Mustafa'yla ilgili Yök Ulusal Tez Merkezi'nde yaptığımız taramaya göre biri İngilizce olmak üzere 6 adet Yüksek Lisans Tezi yapılmıştır. Bu tezlerin 3 tanesi Ebu Hanife'yle ilgili kitabının edisyon kritiği şeklindedir. İlgili tezler kaynakçada gösterilmiştir.

adıylâ 2 (iki) adet de *Tercüme-i Milel ve nihâl* adıyla olmak üzere toplam 24 adet yazma görünmektedir.

Bu makalede Yazma Eserler Kurumundan temin ettiğimiz aşâğıda künyesi verilmiş iki adet yazmayı kullanacağız.

1. Tercüme-i Milel ve nihâl, Nûh b. Mustafa el-Mısrî, Milli Kütüphanesi-Ankara, Milli Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu, DVD No:499, Arşiv no: 06 Mil Yz A 7703, İstinsah tarihi: 11 Rebiulâhir 1113/15 Eylül 1701. 210x136-155x88 mm ölçülerinde. 120 yaprak, 19 satırlı, harekeli nesih. Eser kendiliğinden numaralandırılmış olup vr.1b-120a arasındır.

Bu yazmanın ferağ kaydı şöyledir:

Temme tahrîru'l-kitâb bi-avni'l-Meliki'l-Vehhâb fi yevmi's-sulesâi ihdâ aşera rebîu'l-âhir liseneti selâse aşera ba'de mietin ve elf mine'l-hicrati'n-nebeviyyeti aleyhi efdalu's-salevât ve ezkâ't-teslimât âmin Ya Rabbe'l-Âlemîn.⁷

Ferağ kaydında kitabın yazımının 11 Rebiulâhir 1113 senesinde Salı günü tamamlandığı ifade edilmiştir. Bu hicri tarih, *Tarih Çevirme Kılavuzuna* göre 15 Eylül 1701'e tekabül etmektedir. Mütercim Nûh b. Mustafa'nın vefatı 1660 olduğuna göre bu elimizdeki nüsha en erken tarihli olmaktadır, ancak müstensihle ilgili elimizde bir bilgi mevcut değildir. Nûh b. Mustafa'nın bu eseri ne zaman telif etmiş olabileceğiyle ilgili olarak eserde geçen "*Ve bizim peygamberimizin daveti bin kırk altı (1046) seneden beru kâim ve zâhirdir ve kıyamet değîn bâkîdur*"⁸ ifadesinden mütercimimizin bu eserini 1656 yıllarında telif ettiğini söyleyebiliriz. (1046 + 610 - İlk vahiy Peygamberlik görevinin başlaması = 1656)

2. Tercüme-i Milel ve nihâl, Nûh b. Mustafa Konevi (ö.1070/1660), Milli Kütüphanesi-Ankara, Milli Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu, DVD No: 580, Arşiv no: 06 Mil Yz A 8656, İstinsah tarihi: 1277/1861. 140x60 mm ölçüsünde, 217 yaprak, 15 satırlı, nesih yazılı. Kapaktan sonraki 3 yaprakta konu ve sayfaların belirtildiği bir fihrist bulunmaktadır. Eser vr.1b-216b arasındır.

⁷ Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.120a.

⁸ Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.97a; krş. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl* (1861), vr.176b.

Ancak varak numaralandırması hatalı yapılmıştır. Normalde vr.2a ile numaralandırılması gereken eser 1 diye numaralandırılmıştır. Eser numaralandırılmış olduğu için varak numarası gösterirken var olan numaralandırma üzerinden hareket edilmiştir.

Bu yazmada ferağ kaydı yer almamaktadır. Sadece konu bitiminde yazmanın sonuna 4 Zilkade 1277 Çarşamba tarihi yazmaktadır⁹ ki bu da 14 Mayıs 1861'e tekabül etmektedir.

Bu makalede kullanacağımız matbu *el-Milel ve'n-nihal* neşirleri, Muhammed Seyyid Keylânî'nin 1961 yılında Kâhire'de basılan tahkikli neşriyle Emîr Ali Muhennâ ve Ali Hasan Fâ'ûr'un 1998 Dâru'l-Ma'rife neşirleridir.¹⁰ Her iki neşir birbirinin aynı olduğu için makalemizde Keylânî'nin 1961 tarihli yayını kullanacağız. İkinci yayını kullanmak durumunda kalırsak ona ayrıca işaretle bulunacağız. Keza yukarıdaki yazma eserlerden atıfları, istinsah tarihi itibarıyla en eski olan 1113/1701 tarihli yazmadan göstereceğiz. Ancak mukayese gerektiren dikkat çekici bazı hususlarda 1861 tarihli ikinci yazmaya da müracaat edeceğiz. Ona işaret ettiğimizde istinsah tarihini göstereceğiz. Böylelikle çalışmada kullandığımız iki adet çeviri metin arasında bir farklılık olup olmadığını da görmüş olacağız.¹¹

2. Ana Metinle Çeviri Metin Arasında Giriş Bölümü Mukayesesi

Literatürde yaygın olan *el-Milel ve'n-nihal* matbu nüshalarından bilindiği üzere Şehrestânî eserine beş mukaddime ile başlar. Bunlar:

⁹ Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal* (1861), vr.216b.

¹⁰ Bu son yayın Keylânî'nin neşirini esas almışa benzemektedir. Zira Keylânî metindeki bölüm, fasıl tüm başlıkları kendisine ait olduğunu Şehrestânî'ye ait olmadığını söylemektedir. Bkz. Keylânî, "Mukaddime", *el-Milel ve'n-nihal*, 9. Esasen 1846 yılında Londra'da basılan William Cureton neşrinde de başlıkları yapılmış ancak her hâlükârda Keylânî'nin başlıkları özgün görünmektedir.

¹¹ Bu makaleyi bitirdikten sonra Türkiye Yazma Eserler Kurumu'ndan *el-Milel ve'n-Nihal*'in 589/1193 istinsah tarihli bir yazmasını temin ettik. Kabaca yapmış olduğumuz mukayesede Keylânî'nin tahkikli neşrinin bu metinle uyumlu olduğunu gördük. Makalede bu yazmaya da zaman zaman atıfta bulunacağız.

1. İnsanlığın çeşitli açılardan taksimin yapılması. İnsanoğlunun bölgelere göre, yönlere göre ve milletlere göre taksimi yapıldığı gibi görüş ve mezheplerine göre de taksimi yapılır. Eserin içeriğini bu taksim oluşturmaktadır.

2. İslâm fırkalarının sayısını tespitinde dayanan kurallar. Burada müellif, tevhid ve Allah'ın sıfatları, adalet ve insanın fiilleri, va'd-vaid ve imamet konularında farklı yaklaşımları olan düşünceleri mezhep olarak kabul ettiğini ifade ederek tüm İslâmî fırkaları dörde indirmektedir. Kaderiyye (Mu'tezile), Sıfatiyye (Ehl-i Sünnet), Hâriciler, Şia. Bu fırkaların alt kollarıyla 73 fırkaya ulaşılır.

3. Halife Hz. Âdem konusunda vaki olan ilk şüphe, kaynağı ve çıkararı. Burada ise 4 İncil şerhiyle, Tevrat'ın değişik bölümlerinde geçen ve İblis'in 7 şüphesi olarak sunulan melekler ve şeytan diyalogu.

4. İslâm toplumunda meydana gelen ihtilâflar ki, Hz. Peygamber'in vefatıyla sonuçlanan hastalığında ve sonrasında ortaya çıkan 10 aylık konusundan bahsetmektedir.

5. el-Milel'in sistematik yolla tertip edilmesini gerektiren sebepler.¹²

Nûh b. Mustafa ise eserine besmele ve hamdeleden sonra Dört Sünen sahibinin Ebu Hureyre'den rivayetlerine göre diyerek ümmetin 73 fırkaya ayrılacağı rivayetini nakleder. (vr.1b), rivayetin Arapçasını naklettikten sonra çevirisini verir. Çeviriden sonra bu fırka-i nâciyenin Eş'ariler olduğunu, diğerlerinin ise fırak-ı hâlike olduğunu söyler.¹³ Ardından fırka-i nâciye ve hâlike konusunda birçok âlimin eser verdiğini dile getirerek Muhammed b. Abdulkerim

¹² Bk. Şehrestâni, *el-Milel ve'n-nihal*, 17-49, vr.1b-11a; krş. Kaplan, "İslam Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri", 217-218.

¹³ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.2a; krş. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal* (1861), vr.1b. Hayat hikâyesinden iyi bir Hanefî olduğu anlaşılan Nûh b. Mustafa'nın fırka-i nâciyenin Eş'arilik olduğunu söylemesi düşündürücüdür. Eserinde sık sık Hanefîliğe, 'Ebu Hanife Hazretlerine' ve Hanefî fetva kitaplarına atıfta bulunan Nûh b. Mustafa, Mâturidilikten de bahsetmesine karşın ana metinde olmadığı halde çevirinin hemen başında kurtuluşa eren fırka olarak 'Eşâira' diyerek Eş'ariliği göstermesi eğer nüshalardan kaynaklı bir sehiv değilse, çevirinin yapıldığı Mısır'la ya da çeviriyi talep eden Yusuf Efendi Hazretleri'yle ilgili bir durum olsa gerektir.

eş-Şehrestâni'nin bunlardan biri olduğunu *Milel ve Nihal* adında güzel bir kitap yazmış olduğunu ve bu kitabın çok muteber olduğunu söyler. Mısır eşrafından 'değerli Yusuf Efendi Hazretlerinin' kendisine bu kitabı Türkçeye çevirmesini işaret ettiğini, kendisinin de *Tercüme-i Milel ve nihâl* adını verdiğini ve çeviri yapılırken "tebdil ve tağyire muhtaç olan mevâzi'de ziyâde ve noksanla tasarruf olundu."¹⁴ diyerek gerektiğinde düzeltme yaptığını ifade etmiştir. Eseri bir mukaddime, iki bölüm ve bir sonuç şeklinde düzenlediğini ifade eden Nüh b. Mustafa okuyanlardan dua talep ederek giriş yazısını Şeyh Sa'di-yi Şirâzi'nin *Amacım, bizden söz kalıbında bir iz kalması / Çünkü hayat ebedi değil/Belki bir gönül eri çıkar da biz Tanrı fakirlerine dua edip rahmet gönderir* beytini söyler (Gülistan, "Dîbâçe") ve işte maksuduma başlıyorum Allah'ın yardımıyla diye çeviriye başlar.¹⁵

Kırmızı (surh) yazıyla **el-Mukaddime** "Evvel şüphe ki halk beyninde vâki oldu" (vr.3a) diyerek İblis'in Hz. Âdem'e secde etmeyi reddedişinden kaynaklanan yedi şüpheyi zikreder. İçeriğin matbu nüshalarla aynı muhtevaya sahip olmakla beraber biraz daha kısa olduğunu söylemek gerekir. İslam toplumunda ortaya çıkan ihtilafları konu edinen dördüncü mukaddime ise *Tercüme-i Milel ve nihâl*'de ikinci konu olarak Rasulullah (sav)'den sonra ortaya çıkan ihtilaflara değinilmiştir.¹⁶ Tercümede yukarıda işaret edilen beş mukaddimededen sadece üç ve dördüncü olmak üzere iki mukaddimeye yer verilmiştir. Mukaddimelerden çeviride yer alanlarda da bazı tasarruflarda bulunulduğu görülmektedir. Özellikle ihtilafların ele alınışında ki bariz fark kendini göstermektedir. Matbu nüshalarda Rasulullah'ın (sav) vefatından sonra İslam toplumunda ortaya çıkan on adet ihtilaf zikredilmişken

¹⁴ Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.2b. Nüh b. Mustafa'nın bu eseri tercüme ettiği dönemde Osmanlı ile Safevi Devletleri arasında yaşanan politik çekişmenin Sünnilik-Kızılbaşlık şeklinde dini alana da taşındığı için çeviride özellikle görülen ilave ve çıkarmaların bir tür sünnileştirme amacı güttüğüyle ilgili bk. Canan Özkılıç, *Sunnitization through Translation: Nuh Ibn Mustafa's (1590-1660) Tercüme-i Milel ve Nihal* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, 2015), 41, 51-54. Bilvesile bu çalışmadan beni haberdar eden araştırmacı meslektaşım Âdem Arıkan dostuma teşekkür ederim.

¹⁵ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.3a.

¹⁶ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.5a-6a; krş. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl* (1861), vr.3a-9b.

Türkçe tercümesinde bu ihtilaflardan ilk ikisine değinilmeksizin sekiz adet ihtilafa yer verilmiştir. Ana metinde yer alan ihtilaflar sırasıyla şunlardır:

1. Kırtas Olayı
2. Usâme b. Zeyd'in ordu komutanı olarak tayini.
3. Hz. Ömer'in Rasulullah'ın ölümüne verdiği aşırı tepki.
4. Rasulullah'ın (sav) nereye defnedileceği.
5. Kimin halife olacağı, imamet ihtilafı.
6. Fedek hurmalığı meselesi.
7. Zekât vermeyenlerle savaş.
8. Hz. Ebubekir'in kendisinden sonra Hz. Ömer'i halife olarak tayin etmesi.
9. Hz. Ömer'in kendisinden sonra halife olacak kişiyi seçmek için şura üyeleri tayin etmesi.
10. Hz. Ali döneminde yaşanan Cemel ve Sıffin Savaşları, Haricilerin ortaya çıkışı.¹⁷

Nüh b. Mustafa'nın tercümesinde bu ihtilaflardan ilk ikisi zikredilmemiştir. İlk ihtilaf olarak Hz. Ömer'in Rasulullah'ın vefatını kabul etmesiyle ilgili tepkisi zikredilmiştir. Diğer ihtilaflar aynı sırada tercümede de yer almış ancak tercümede yedinci ihtilaf olarak zikredilen Hz. Osman'ın halife seçilmesiyle ilgili Şura'nın kararı, "anda sahabe radiyallahu anhum ihtilâf etdiler, badehu cümlesi Hazreti Osman'ın radiyallahu anh bey'ati üzerine ittifak etdiler. Ve Benûmeyyeden hısımları bazı umûr irtikâb etmeğın halk onun üzerine kalkdılar ve anı nahak yere evinin içinde şehid eylediler ve bu zulûmden fitne ortaya çıktı ve bir daha bitmedi."¹⁸ şeklinde ele alınmıştır. Hâlbuki matbu nüshalarda Hz. Osman dönemi fitne olayları anlatılırken olayların Emevilerden kaynaklandığı zikredilir, ancak Hz. Osman'a yöneltilen Hakem b. Ümeyye'yi Medine'ye kabul etmesi, Ebu Zer'i Rebeze'ye sürgün etmesi, kızını Mervan b. Hakem'le evlendirmesi, Afrika'dan gelen ve 200 bin dinara ulaştığı dile getirilen ganimetin beşte birini Mervan'a

¹⁷ Bk. Şehrestâni, *el-Milel ve'n-nihal*, 21-27, vr.5b-8a.

¹⁸ Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.6a.

vermesi, Rasulullah'ın kanını heder ettiği sũtkardeři Abdullah b. Sa'd b. Ebu Serh'i koruması ve onu Mısır'a vali olarak ataması, Basra'yı karıştıran Abdullah b. Âmir'i oraya vali olarak ataması gibi eleştirilere de yer verilir. Ardından Hz. Osman'ın ordusunun emirleri sadedinde şam valisi Muaviye b. Ebu Sufyan, sırayla Kufe valileri Sa'd b. Ebu Vakkâs, Velid b. 'Ukbe ve Sa'id b. el-Âs, Basra valisi Abdullah b. 'Âmir ve Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebu Serh'in isimleri zikredilerek bunların hepsinin Hz. Osman'ı yalnız bıraktıklarını ve terk ettiklerini bunun sonucunda halifenin mazlũmen öldürũldüđü ve bu zulũmle beraber fitnenin yayılıp hâlâ sũkũn bulmadığı ifade edilir.¹⁹

Yine matbu nüshalarda onuncu ve son ihtilaf olarak zikredilen Hz. Ali dönemi olayları nispeten ayrıntılı bir şekilde ele alınmış; Cemel ve Siffin savaşlarında Hz. Ali'nin haklı olduğu vurgulanmışken tercũmede bunlara girilmemiş sadece bu ihtilafların meşhur olduğu sũylenmiřtir.²⁰

İslam toplumunda ortaya çıkan bu ihtilaflar zikredildikten sonra matbu kitapta ihtilafların daha sonra imamet ve usũl olmak üzere iki konuda vuku bulduğu dile getirilir. İmametle ilgili olan ihtilafta iki farklı bakış açısı söz konusudur; birincisi imametın ittifak ve seçimle olduğunu düşünenler ikincisi ise imametın nass ve tayinle olduğuna inananlar. Usũlde ihtilaf ise sahabe döneminin sonunda çıkan fikri, kelâmî ihtilaflardır. Burada matbu nüshalarla tercũme arasında bir mukayese yapıldığında yine inanılmaz farklılıklar göze çarpmaktadır. Matbu nüshalarda imametın ittifak ve seçimle olduğuna inananlardan bahsedilirken konu özet bir şekilde ele alınmış; bu görüş sahiplerinin de aralarında ihtilaf ettikleri kimine göre ümmetın tamamının veya önemli bir kısmının üzerinde ittifak ettiği kişi imam olabilirken kiminin imamette Kureyşli olma kiminin de Hâşimi olma şartını ortaya attıkları ifade edilmiştir.²¹

Ana metinde kısaca ele alınan bu konu tercũmede ise bir hayli detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İmametın ittifakla sabit olacağını sũyleyenlerin Ehl-i Sũnnet ve Cemaatten olduğunu ancak imamette

¹⁹ Bk. şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 26.

²⁰ Bk. şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 27; krş. *Tercũme-i Milel ve nihal*, vr.6a.

²¹ Bk. şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 28.

bir takım şartların aranacağı söylenerek on bir şart zikredilmiştir. Zikredilen şartların en önemlisi adalettir. Burada adaletten kastedilen kişinin büyük günah işlemeyip küçük günahta ısrar etmemesi anlamında adalet-i şhadettir. Başlangıçta ümmet içerisinde fâsıkın imametinin caiz olmadığı konusunda ihtilaf yoktur. Böyle birinin emir ve nehiyelerine de güvenilmez. Ancak imam başlangıçta adil sonra kendisinde zulüm ve fâsiklik ortaya çıksa Mevlana Sa'duddin et-Teftâzânî'nin (ö.793/1390) *Şerhu'l-Makâsîd*'da âlimlerin çoğunluğuna göre böyle birinin imametten azledilmeyeceğini, Hanefî ve Şâfiî mezheplerinde tercih edilen görüşün bu olduğunu, İmam Muhammed'den bu konuda iki rivayet olduğunu onun ittifakla azledileceği düşüncesinde olduğunu ifade ettiğini söyler. İmam Malik'e göre de azledilmeyeceğini, ancak İmam Kurtubî'nin (ö.671/1273) farklı bir yaklaşımda sahip olduğunu dile getirir. Zira imama göre, adil olduğu için göreve getirilen imamda fîsk ve zulüm ortaya çıksa böyle birinin imametten hal' edileceğini, çünkü zulüm ve fîsk ile imametten beklenen mana arasında bir çelişki meydana gelmiştir.²²

Adâlet şartı etraflıca anlatıldıktan sonra Müslüman, âkil-bâliğ, akıllı, hür, erkek, organları tam ve sağlam olmak gerektiğini ve bu zikredilen yedi şartta Ehl-i Sünnet'in icmaı olduğunu söyler. Bazılarının bu şartlara Kureyşli olmak, müctehid olmak, haddleri uygulamada zaaf göstermemek (cesur olmak) ve savaş sanatında, orduyu yönetmede, sınırları koruma ve Müslümanların maslahatlarını gözetmede görüş ve tedbir sahibi olmak gibi dört ilave şartla tüm şartları on bire çıkaran olduğundan bahseder. Bazılarının ilimde insanların en üstün olması gerektiği şartını da ileri sürdüğünü ifade eder.²³

²² Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.6b-7a. Sa'duddin Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsîd*'ında İmâmet bahsi kitabın sonunda uzun uzun anlatılır. Ancak mütercim Nüh b. Mustafa'nın bahsettiği fıkıh mezheplerine göre durum bu eserde geçmemektedir. Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra. 2.Basım. (Beyrut: 'Alemlü'l-kutub, 1419/1998), 5:232-312.

²³ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.7a-7b. *Şerhu'l-Makâsîd*'da İmam'da bulunması gereken şartlar; mükellef, Müslüman, âdil, hür, erkek, müctehid, cesur, fikir sahibi, duyan, gören, konuşan ve Kureyşli olmak olarak on iki adet zikredilir. Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Meqâsîd*, 5:233.

Ana metinde imametın nass ve tayinle olduğunu iddia edenler zikredilirken önce Muhammed b. Hanefiyye'nin imametini ileri süren Keysâniyye'den ve yaşadığı ayrışmalardan, imametın Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den devam ettiğini ileri sürenlerden, imameti Hz. Hasan'ın soyundan devam ettirenler, Muhammed Nefsu'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'in halife Mansûr zamanındaki isyanları, Hz. Hüseyin'den devam ettirenler, Zeydiyye, Zeydiyyede imamet şartları, İmamiyye, Mübârekiyye, İsmâiliyye, Kat'ıyye gibi Şii fırkalardan ortaya çıkış sırasına göre icmâli olarak bahsedilir.²⁴ **Tercüme-i Milel**'de ise bu icmâli bilgi daha da kısaltılarak verilmiştir.²⁵

Usûlde yani itikadi konulardaki ihtilaflar, matbu nüshada sahabe sonrası ortaya çıkan fikri-kelami ayrılıklar özet ama uzun uzadıya anlatılmışken Nûh b. Mustafa'nın tercümesinde bu kısımda son derece kısa bir şekilde birkaç satırla geçirilmiştir.²⁶ Matbu nüshalarda sahabe sonrası ilkin kaza ve kaderle ilgili Ma'bed el-Cüheni, Gaylân ed-Dımeşki ve Yunus el-Esvârî'nin bidat fikirlerinin ortaya çıktığı, ardından Hasan el-Basrî'nin (ö.110/728) talebesi Vâsıl b. Atâ'nın (131/748) bunların yolundan devam ettiğini Amr b. Ubeyd'in (ö.144/761) de Vâsıl'a talebelik ettiği anlatılır. Vâsıl'ın *el-Menzile beyne'l-menzileteyn* görüşü sebebiyle hocası Hasan el-Basri'den ayrıldığını ve artık Mu'tezile adıyla isimlendirildiklerini, Zeyd b. Ali'nin (ö.122/740) de ondan etkilendiği için Zeydiyye'nin tamamının Mu'tezili olduğunu söyler. Zeyd'in bu görüşleri sebebiyle ondan ayrılan Küfelilerin de Râfızî olarak isimlendirildiklerini ifade eder. Me'mun döneminde felsefe kitaplarının yaygınlaşmasıyla bu kitapları mütalaa eden Mu'tezili âlimlerin Kelâm *ilmını* ortaya çıkardıklarını, Mantık ve Kelâm'ın eşanlımlı olduklarını söyler. Ardından Mu'tezili âlimlerden farklı görüşlerle ortaya çıkan Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm, Ca'fer b. Mübeşşir ve Ca'fer b. Harb, Bişr b. el-Mu'temir, Mu'tezile'nin râhibi Ebu Mûsâ el-Murdâr, Hişâm b. Amr el-Fuvatî, el-Esamm, Ebu'l-Huseyn el-Hayyât, el-Ka'bi, Ma'mer b. Abbâd el-Sülemi, Sümâme b. Eşras en-

²⁴ Bk. Şehrestâni, *el-Milel ve'n-nihal*, 28-29.

²⁵ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.8a.

²⁶ Bk. Şehrestâni, *el-Milel ve'n-nihal*, 30-33; krş. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.8b.

Nemirî, Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhız, Ebû Ali el-Cubbâi, Ebû Hâşim el-Cubbâi, Kâdi Abdulcebbâr, Ebu'l-Huseyn el-Basrî gibi erken ve son dönem meşhur Mu'tezili âlimler görüşleriyle zikredilir.²⁷

Yine matbu nüshada aynı mukaddime içerisinde Kelam ilminin en parlak devrini Abbasi halifelerinden Hârun, Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil dönemlerinde yaşadığı ifade edilir. Mu'tezile ile Selef arasında sıfatlar konusunda öteden beri tartışma yaşandığını, Selefin bu konuda onlarla Kelâmî prensiplerle değil ikna yöntemine göre Kur'an ve Sünnetin zâhiriyle münazara yaptığını daha sonra selef tarafına geçen Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin ise Mu'tezileyle kelâmî prensiplere dayalı olarak tartıştığını ve bunun müstakil bir mezhebe dönüştüğü sonra da bu mezhebin el-Kâdi Ebu Bekir el-Bâkılânî (ö.403/1013), el-Ustâz Ebu İshak el-İsferâyinî (ö.418/1027) ve el-Ustâz Ebu Bekir b. Fûrek (ö.406/1015) gibi muhakkik hocalar yoluyla sistematik hale geldiği vurgulanır. Dördüncü mukaddimenin sonunda Sicistan'dan zühd perdesi altında ortaya çıkan ilmi az, her mezhepten yanlış fikirleri birleştirip avam arasında yayan Ebu Abdullah Muhammed b. Kerrâm'ın görüşlerinin mezhepleştiğiyle sona erer. Burada bu anlayışın Mücessime olarak Hâriciliğe çok yakın olduğu ve Horasan'da yayıldığı dile getirileri. Muhammed b. Kerrâm'a Sultan Mahmûd b. Sebuktekin'in destek verdiği Ashâb-ı Hadis ve Şîa'nın çok sıkıntı çektiği ifade edilir.²⁸

Matbu nüshada kitabın telif edildiği yöntemden bahsedilen beşinci mukaddimede matematiksel olarak bu kitabın kaç bölümden oluşacağı üzerinde durulur. Şehrestânî kendisinin bir fakih ve kelamcı olmasına rağmen hesap ilminden bir nasibinin olmadığı düşünülmesin diye bu mukaddimeyi yazdığını, matematik ilmine göre sıralamanın birde başlayıp yedide sona erdiği bu sebeple kendisinin de kitabını bu hesaba göre biçimlendirdiğini söyler.²⁹ Nûh b. Mustafa'nın çevirisinde ise bu mukaddime de yer almamaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere matbu nüshadaki beş mukaddimeden sadece ikisi özet bir şekilde ele alınmıştır.

²⁷ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 30-32.

²⁸ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 32-33. Burada adı geçen Sultan meşhur Gaznelî Mahmud'dur. (ö.421/1030).

²⁹ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 33-35.

Şehrestâni, mukaddimelerin sonunda Hz. Âdem'den yaşadığı zamana kadar ortaya çıkan tüm mezheplerden bahsedeceğini, bunu bölüm (bab) şeklinde ele alacağını, her fırkayla ilgili mezhebi ve itikadi genel bilgileri vereceğini yine mezhep içerisinde şaz fikirleriyle meşhur kişilerden de bahsedeceğini söyler. İslam mezheplerini 73 fırka olarak ele alacağını İslam dışı fırkalardan da meşhur ve zikre değer olanları açıklayacağını ifade eder.³⁰ İnsanlık âleminin mezhepsel olarak *ehl-i diyânât* ve *ehl-i ehvâ* olmak üzere ikiye ayrıldığını birincilerin Müslüman, Yahudi ve Hristiyan gibi kitaplı semavi din mensuplarıyla Mecûsiler ve Maniheistler gibi kitaplı bir dine mensup olma ihtimali olanlardan oluştuğu ikincilerin ise bunun dışındaki İlk Filozoflar, Dehriler, Yıldızlara ve Putlara Tapanlar, Brahmanistler gibi kitabı olmayan ancak beşeri ahkâmı bulunan inanışlar olduğunu söyler. Ardından din, millet, şeriat, minhâc ve İslâm kavramlarının ne anlama geldiğini ifadeyle kitabın birinci bölümüne başlar.³¹ Çeviride ise bu konular kısaca ele alınmış, matbu nüshada örnek olarak verilen ayet-i kerimeler ve hadis rivayetine temas edilmemiştir.³²

3. Ana Metinle Çeviri Metin Arasında İslam Mezheplerinin Ele Alındığı Birinci Bölüm Mukayesesi

Şehrestâni, giriş kısmından sonra kitabın birinci bölümünde İslam toplumunda ortaya çıkan mezhebi ihtilaflara değinir. Bu bölümün girişinde üç konuya kavramsal çerçevede temas eder. Öncelikle meşhur Cibril hadisine dayalı olarak “İslam”, “iman” ve “ih̄san” kavramlarını; İslam’ı başlangıç, İman’ı orta ve İhsan’ı da

³⁰ Şehrestâni, kitabının telifinde “Ümmetin 73 fırkaya ayrılacağını” söyleyen rivayete temas etmemiştir, İslam fırkalarını da 4 büyük fırka üzerinden anlatan Şehrestâni’nin zikretmiş olduğu toplam fırka sayısı Mu’tezile (12), Cebriyye (3), Sıfâtiyye (3), Havâric (8), Mürcie (6), Şia (5) toplam 31 fırka olmaktadır. Ancak daha önce de İslam Mezheplerinin Kaderiyye, Sıfâtiyye, Havâric ve Şia olmak üzere 4 adet olup bu fırkalardan 73 sayısına ulaşıldığını söylemişti. Bk. Şehrestâni, *el-Milel ve’n-nihal*, 15, vr.10b.

³¹ Bk.Şehrestâni, *el-Milel ve’n-nihal*, 36-39. Keylâni’nin matbu neşrinde oluşturduğu fihriste göre Şehrestâni, ehl-i diyâneti; Müslümanlar, ehl-i kitap ve kitap sahibi olma ihtimali olanlar olmak üzere üç bölümde ele almıştır. Beşeri inanç sahipleri olarak gördüğü ehl-i ehvâyı ise ehl-i ehvâ ve’n-nihal, felsefeciler, Câhiliye Araplarının inançları ve Hint inançları olmak üzere dört bölümde ele almıştır.

³² Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.8b-9a.

kemal olarak dinin bütününe kapsayacak şekilde yorumlar. Ardından “usûl” ve “furu” kavramlarını tanımlayarak “usûl”ün kelim ilminin, “furu”un da fıkıh ilminin konusu olduğunu ifade eder. Usûl ehlinin tevhid, adalet, va’d ve va’id, sem’iyyât ve akl konularında ihtilaf ettiklerini örneklerle kısaca açıklar. Bu bölümde üçüncü ve son olarak Mu’tezile ile Sıfâtiyenin (Ehl-i Sünnet için kullanılmaktadır), Kaderiyye ile Cebriyye’nin, Mürcie ile Va’idiyye’nin ve Şia ile Hâricilerin tam bir zıtlık içerisinde olduğunu söyleyerek bu bölümde ele alacağı 7 adet alt başlığa geçer.³³

Nûh b. Mustafa’nın çevirisine baktığımız zaman birinci bölümle ilgili yukarıda işaret ettiğimiz üç konuyla ilgili kavramsal yaklaşım yer almamakta direkt konuya giriş yapıldığı görülmektedir.

3.1. Mu’tezile’nin Ele Alınış Biçimi

Ana metinde bu girişten sonra birinci bölümün birinci alt başlığı olarak Mu’tezile’nin uzun uzadıya ele alındığı görülür. Esasen Müslümanlar arasındaki mezhebi ihtilafların anlatıldığı kitabın bu en hacimli birinci bölümünde Şehrestânî konuyu yedi alt başlıkta ele alır. Bu başlıklar sırasıyla şöyledir; Mu’tezile, Cebriyye, Sıfâtiyye, Havâric, Mürcie, Şia ve Ehl-i Furu’.³⁴

Bölümün ilk alt başlığı olan Mu’tezile ele alınırken önce mezhepte üzerinde ittifak edilen hususlara temas edilmiş daha sonra farklı yaklaşımlarla ilgili alt fırkalarından bahsedilmiştir. Kitapta zikredilen Mu’tezili fırkalar; Vâsiliyye, Huzeyliyye, Nazzâmiyye, Hâbitiyye ve el-Hadsiyye, Bişriyye, Muammeriyye, Murdâriyye, Sümâmiyye, Hişâmiyye, Câhızıyye, Hayyâtiyye ve el-Ka’biyye, Cubbâiyye ve el-Behşemiyye olmak üzere 12 adettir.³⁵

Çeviri metinde ise konunun yine özet bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Hemen birinci bölüm **fırka-i dâlle** beyanındadır başlığıyla fırka-i dâllenin aslının yedi olduğu onlardan ortaya çıkan bölünmelerle sapkın fırkaların 72’ye ulaştığı dile getirilir. Bu asıl

³³ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 40-43.

³⁴ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 43-207. Şehrestânî başta olmak üzere erken dönem İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarının fırka tasnifleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdi Fırka Tasnifleri*, (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015).

³⁵ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 43-85.

yedi fırka ise sırasıyla Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürctie, Neccâriyye, Cebriyye ve Müşebbihe olarak zikredilerek bu bölümün 7 fasıldan olduğu dile getirilir.³⁶ Matbu nüshada olmayan bu kısım Nûh b. Mustafa'nın kitabın birinci bölümünün içeriğiyle ilgili genel bir değerlendirmesidir. Ancak burada matbu nüshada yer alan Sıfâtiyye ve Ehl-i Furu'başlıklarının yerine Nûh b. Mustafa'nın Neccâriyye ve Müşebbihe'yi zikrederek 7 fasıla ulaşmıştır.

Konuyu ele alış itibarıyla da çeviride yine serbest yaklaşım görölmektedir. Mu'tezile'nin kurucusu olarak Vâsıl b. Atâ'nın Hasan-ı Basri'nin meclisinden ayrılmasıyla konuya giriş yapan Nuh b. Mustafa, öncelikle Mu'tezile'nin üzerinde ittifak ettiği hususlara kısaca temas ederek bu yönüyle onların tek bir fırka olduğunu, ancak aralarındaki ihtilaflara göre ise 20 fırka olduklarını dile getirir.³⁷

Ana metinde Mu'tezile'nin ilk fırkası olarak Vâsıl b. Atâ'ya nispetle Vâsiliyye'den bahsedilir. Sıfatların nefyi, kader ve insanın fiillerinin yaratıcısı olması, büyük günah işleyen iman ve küfür arasında olması ve Cemel ve Sıffin Savaşlarında tarafların durumuyla ilgili olmak üzere dört konuya dayalı olarak i'tizalde bulunduğu dile getirilir.³⁸ Çeviri metne bakıldığında aynı konunun yine farklı bir şekilde serbestçe ele alındığı görülür. Vâsıl b. Atâ'nın Hasan-ı Basri'nin meclisinden ayrılmasına neden olan olay anlatılır, ardından Zeyd b. Ali'nin de Vâsıl'a öğrenci olarak atalarının yolundan ayrıldığı dile getirilir. Sonrasında Vâsiliyye fırkasının ayrıştığı dört temel başlık aktarıldıktan sonra bu fırka reisinin sahabe-i güzün ve a'lâm-ı din ile ilgili yakışksız sözleri sebebiyle onlara "kabbahahumullahu Teâlâ" diye bedduada bulunarak bu fırkaya karşı mümkün olduğu kadar dikkat edilmesi gerektiğini söyler. Bu başlığın sonunda "Allah Teâlâ itikadımızı hatadan ve sürçmeden korusun keremi ve lütfuyla bizi sözde ve amelde doğru

³⁶ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.9b-10a. Yazma nüshada Fırkâ-i Dâlle olarak zikredilen 72 fırka 45b'de sona erer.

³⁷ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.10a-11a.

³⁸ Bk. Nûh b. Mustafa, *el-Milel ve'n-nihal*, 46-49.

olmayı nasip etsin diye dua ederek orijinal metinde olmayan ilavelerde bulunmuştur.³⁹

Matbu neşirde Mu'tezile'nin ikinci fırkası olarak Huzeyl b. Allâf'a (ö.235/850) nispetle Huzeyliyye'den bahsedilir. Ebu'l-Huzeyl Hamdân b. el-Huzeyl el-Allâf'ın i'tizâl fikrini Osman b. Hâlid et-Tavîl kanalıyla Vâsıl b. Atâ'dan aldığı ifade edilirken temriz sigasıyla Vâsıl b. Atâ'nın da bu fikri Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Ebu Hâşim Abdullah'dan aldığı dile getirilmiştir. Ebu Huzeyl'in Mu'tezile'nin yolunu sistemleştiren önde gelen liderlerinden biri olarak on meselede mezhep içerisinde farklı yaklaşımlara sahip olduğu söylenerek bu on mesele izah edilmiştir.⁴⁰ Nûh b. Mustafa çevirisinde Huzeyliyye'yi "firka-i sâlise" (üçüncü firka) olarak anarak bir sehivde bulunmuştur. Zira hem ana metinde hem de çeviride üçüncü firka "Nazzâmiye"dir.⁴¹ Ayrıca çeviri metinde Vâsıl b. Atâ'nın i'tizâl fikrini Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'den almış olabileceği bilgisiyle 100 yaşında Mütevekkil'in hilafetinin başlarında 235 yılında öldüğü bilgisine yer verilmemiştir.⁴² Keza mezhep içinde ayrıştığı on mesele anlatılırken de çeviri metinde özet bir anlatım söz konusudur. Örneğin matbu nüshada Şhrestânî, Ebu'l-Huzeyl'in 9 ve 10.görüşlerini Ka'bi'den rivayet etmesine rağmen çeviride bu hususa dikkat edilmeden direkt bu görüşler zikredilmiştir.⁴³

Ana metinde Huzeyliyye'den sonra zikredilen üçüncü firka İbrahim b. Seyyâr b. Hâni en-Nazzâm'a (ö.231/845) nispet edilen Nazzâmiye'dir. Nazzâm'ın birçok felsefe kitabını mütalaa ettiği ve filozofların görüşlerini i'tizâl düşüncesiyle karıştırdığı ifade edildikten sonra onun mezhepdaşlarından ayrıldığı 13 mesele zikredilmiştir.⁴⁴ Çeviri metne baktığımız zaman matbu nüshayla paralellik arz eden hususun Nazzâm'ın dördüncü görüşü

³⁹ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.11a-12a.

⁴⁰ Bk. Şhrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 49-53.

⁴¹ Çalışmada kullandığımız 1861 istinsah tarihli *Tercüme-i Milel ve nihal*'de de "Huzeyliyye" ikinci firka olarak anılmıştır. Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel* (1861), vr.20b. Bu da yukarıda bahsedilen hatanın mütercimden değil, müstensihinden kaynaklandığını göstermektedir.

⁴² Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.12a.

⁴³ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.13a.

⁴⁴ Bk. Nûh b. Mustafa, *el-Milel ve'n-nihal*, 53-59.

aktarılrken büyük bir farklılık arz ettiği görölmektedir. Zira ana metinde Nazzâm'ın insanın hakikatinin ruh ve nefisten meydana geldiği bedenine ise bunların bir âleti ve kalıbı olduğu fikrinde olduğu söylenerek onun ruh-nefis ve bedenle ilgili kanaati kısaca aktarılmışken⁴⁵ çeviri nüshada Nûh b. Mustafa konunun önemine binaen meseleye dair 7 sayfalık bir malumat vermiştir.⁴⁶ “Tafsîl-i makâma vâkıf olmağı murâd edenler bu fakirin kelâmına kulak dutsunlar” (vr.14a) diyerek başlamış ve Sa'duddin Teftâzânî, Fahrüddin Râzi (ö.606/1210), Gazâlî (ö.505/1111), İzzüddin b. Abdusselâm (ö.660/1262), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) gibi âlimlerinin ruh-nefis-beden ilişkisi, ruh ve nefsin ezeli olup olmadığı gibi hususlarda görüşlerini aktarmıştır. Ayrıca bu konuda daha ayrıntılı bilgi için kendisinin *Râhatu'l-ervâh ve kûtu'l-eşbâh ve zubdetu'l-kelâm* namında risalesine müracaat edilmesini tavsiye etmiştir.⁴⁷

Ana metinde Nazzâm'ın altıncı görüşü olarak zikredilen *cüz-i lâ yetecezzâ'yı* inkâr ettiği ve ilk defa kendisine özgü olan *tafra* görüşünü ortaya atması karınca ve kuyuya sarkıtılan kova örneğiyle açıklanmışken⁴⁸ çeviride sadece bu iki görüşün ismi verilmiş açıklama yerine “mes'ele-yi fıkhiyye” denerek Ehl-i Sünnetin Mu'tezile'ye reddiye olsun diye “havuz suyundan abdest almanın akarsudan almaktan daha faziletli olduğu” görüşü *Hulâsa, Bezzâziyye, Feth-i Kadîr* ve diğer fıkıh kitaplarında bulunmaktadır denerek aktarılmıştır.⁴⁹

⁴⁵ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 55.

⁴⁶ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.14a-17a; *Tercüme-i Milel* (1861), vr.24a-30a. Bu ilave şimdiye kadar Nûh b. Mustafa'nın bu çeviride şimdiye kadar tespit ettiğimiz en uzun ilavesidir.

⁴⁷ Bk. *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.17a; krş. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel* (1861), vr.30a. Nûh b. Mustafa ile ilgili yapılan bir çalışmada, *Râhatu'l-Eşbâh fi beyâni'l-Ervâh* (Beyazîd Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi No:1142) ve *Kûtu'l-Ervâh* (Beyazîd Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi No:808) iki ayrı eser olarak gösterilmiştir. Bk.Hafsa Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerîfe fi Tenzîhi Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008), 31-32. Ancak Nûh b. Mustafa'nın buradaki beyanına göre bu tek bir eserdir.

⁴⁸ Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 55-56.

⁴⁹ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.17a-b. Burada Nûh b. Mustafa'nın adını andığı kitaplardan *Fethu'l-kadîr* İbn'u'l-Humâm'ın (ö.861/1457), Burhâneddin el-Merginânî'nin (ö.593/1197) *el-Hidâye* adlı

Şehrestâni, Nazzâm'ın 11.görüşü olarak uzun uzun onun Rafıziliğe meyletmesini anlatır. Bu sadedde onun Hz.Ömer'e ve Hz. Osman'a yönelttiği eleştirileri bahis konusu eder. Ana metinde "Nazzâm'ın Hz.Ömer'e attığı iftiralar" denilerek şunlar zikredilir: Hz.Ömer, Rasulullah (sav), Hz. Ali'yi açık bir nass ve tayinle imam ilan ettiği halde bunu gizleyerek Sakife'de Hz.Ebubekir'e biat etmiştir; Hudeybiye'de "Biz Hak üzere değil miyiz?" derken dinden şek ve tereddüdünü ortaya koymuş; Biat Günü, Hz.Fatıma'nın karnına vurarak karnındaki bebeği düşürmüş ve "Evi içindekilerle beraber yakın" diye bağırıştır. Yine onun Terâvîh bid'atini ortaya koyduğu, Hac mut'asını nehyettiği söylenir. Yine Nazzâm'ın Hz. Osman'la ilgili ise Tarîdu Rasulillah olan Hakem b. Ümeyye'yi Medine'ye kabul etmesi, Rasulullah'ın dostu olan Ebu Zer'i Rebeze'ye sürmesi, insanların en fasitlerinden biri olan Velid b.Ukbe'yi Kûfe'ye vali ataması, işlerin kendisi aleyhine cereyan etmesinde etkili olan Muâviye'yi Şam'a, Abdullah b. Âmir'i Basra'ya vali tayin etmesi Mervân b. Hakem'le kızını evlendirmesi. Abdullah b. Mes'ûd'u Mushafını getirme meselesinde dövmesi gibi hâdiseleri söz konusu etmiştir. Kezâ Nazzâm'ın Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ûd'u "Bu konuda kendi reyimi/görüşümle hüküm veriyorum" demelerini de eleştirdiğini aktarır.⁵⁰

Çeviri nüshada ise Nazzâm'ın rafza meylettği söylenip onun İmam Ali'nin imameti üzerine nass sâbit oldu lakin Hz. Ömer onu gizledi deyip yalan ve iftirada bulunduğu söylendikten sonra mütercimimiz Nûh b. Mustafa, âdeti olduğu üzere burada kendisi telifatta bulunmuştur. Sahabeden Hz.Ebubekir ve Hz.Ömer dışındakiler hakkında uygunsuz söz söyleyenlerin tazire müstehak olup şahadetleri kabul edilmezken Hz.Ebubekir ve Hz.Ömer hakkında olumsuz söz söyleyenlerin ise kâfir olup katl-i vacip olduğunu ve kavli-i müftâ bih üzere tövbesinin kabul edilmeyeceğini

Hanefî fıkıh kitabına yazmış olduğu şerhtir. *el-Bezzâziyye*, Hanefî fakih Hâfızuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzi'nin (ö.827/1424), *el-Câmiu'l-vecîz ve Fetâva'l-Kerderî* adlarıyla da bilinen *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* adlı Hanefî fakihlerin fetvalarının toplandığı eserdir. *Hulâsa* adlı eser ise muhtemelen bir Hanefî fakih olan Cemâleddin Konevî'nin (ö.770/1369), *Hulâsatu'n-Nihâye fir fevâidi'l-Hidâye* adıyla Husâmeddin es-Sıgnâki'nin el-Hidâye üzerine yazdığı *en-Nihâye* adlı şerhin muhtasarıdır.

⁵⁰ Bk. Şehrestâni, *el-Milel ve'n-nihal*, 57-58.

söyler. Ardından *Tatârhâniyye* ve *Zâhiriyye* gibi Hanefi fıkıh kitaplarından örnekler verir.⁵¹

Buraya kadar her iki metne bağlı kalarak aktardığımız hususları konu atlaması yaparak anlatacağız. Ancak şu kadarını söyleyelim ki mütercim kendisi çeviride kısaltmalar yaptığı gibi gerektiğinde ilavelerde de bulunmuştur. Bir de Şehrestânî fırkalarla ilgili hüküm vermeden yalın bir şekilde görüşleri verirken mütercim açık hükümler de vermiştir. Örneğin Mu'tezile'nin dördüncü fırkası olarak zikredilen Hâbitiyye hakkında mütercim matbu nüshada olmadığı halde "ma'lûm ola kim bu fırka-yi Hâbitiyye ittifâk-ı ulemâ ile müşriklerdir ve dinden hâriç kâfirlerdür"⁵² denerek hüküm de verilmiştir.

Matbu nüshada Mu'tezile'nin ayrıntılı ele alındığı ilk bölümde bu fırkanın yukarıda işaret ettiğimiz 12 alt koluna temas edilmişken Çeviride Mu'tezile'nin 20 alt kolundan bahsedilmiştir. Ana metinde Mu'tezile'nin 11.alt fırkası olarak Hayyâtiyye ve el-Ka'biyye birlikte ele alınmışken çeviride Hayyâtiyye 11.alt fırka Ka'biyye 12.alt fırka olarak ayrı ayrı ele alınmıştır. Yine matbu neşirde Mu'tezile'nin 12.ve son alt fırkası olarak Cubbâiyye ve el-Behşemiyye birlikte ele alınmışken çeviride Cubbâiyye 13.alt fırka, Behşemiyye ise 14.alt fırka olarak ele alınmıştır. Ana metinde olmayan ama çeviride olan diğer Mu'tezilî alt fırkalar sırasıyla şunlardır: Amriyye (Amr b. Ubeyd'e nispeten) , İsvâriyye, İskâfiyye Ebu Ca'fer el-İskâfi'ye nispeten), Ca'feriyye (Ca'fer b. Bişr'e nispeten), Sâlihiyye (Sâlih diye birine nispeten) ve Hadbiyye (Bunların mezhebi Hâitiyyedir).⁵³

3.2. Cebriyye'nin Ele Alınış Biçimi

Ana metinde Mu'tezile 12 alt koluyla birlikte zikredildikten sonra ikinci bölümde insan fiilleri konusunda itizâl düşüncesinin tam tersini savunan Cebriyye mezhebi ele alınır. "Cebr"i, fiilin hakikatte kula değil Allah'a izafe edilmesi olarak tanımlayan Şehrestânî, iki çeşit "Cebir" anlayışından bahseder; **Cebriye-i Hâliisa (Öz Cebriyecilik) ve Cebriye-i Mütevessita (İlman Cebriyecilik)**. Buna göre insanın fiilinde hiçbir şekilde etkisi olmadığını

⁵¹ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.18a.

⁵² Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.19a.

⁵³ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.23a-24b.

düşünenler Cebriye-i Hâlisâ iken insanın fiilinde müessir olmayan bir kudret olduğuna inananlar da Cebriye-i Mütevessita olmaktadır.⁵⁴ Çeviride ise Cebriyye konusu, altıncı bölüm olarak işlenmiştir. Kitaptakine paralel ancak daha muhtasar bir şekilde konu özetlenmiştir. “Cebr” tanımlandıktan sonra Hâlis Cebriyye ve Mütevessit Cebriyye ayrımı yapılmış, Hâlis Cebriyye’ye örnek olarak Cehmiyye mezhebi gösterilmiş ve Cehm b. Safvan’dan bahsedilmiştir. Mütevessit Cebriyye ise kendi arasında fiilde kudreti kabul edenler ve etmeyenler olarak ikiye ayrıldığı söylenmiş izahın ileride verileceği söylenmiştir.⁵⁵

Şehrestânî, Makâlât yazarlarının Neccâriyye ve Dırâriyye’yi ve Sifâtiyye’nin bir kolu olan Kullâbiyye’yi de Cebriye’den saydıklarını; Eş’ariliğin de bunları bazen Haşevî bazen de Cebrî saydığını, ancak kendisinin taraftarlarının kabul ettikleri konularda Neccâriyye ve Dırâriyye’yi Cebriye’den saydığını, kabulünü duymadığı konularda ise bunları Sifâtiyye’den saydığını ifade etmiştir. Bu kısa bölümde Şehrestânî, Cebriyye başlığı altında Cehmiyye, Neccâriyye ve Dırâriyye’den bahseder. Hâlis Cebriye’den saydığı Cehm b. Safvân’ın görüşlerini aktardıktan sonra Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr ve taraftarlarının oluşturduğu Neccâriyye’den bahseder. Şehrestânî, Bergûsiyye, Za’ferâniyye ve Müstedrike’den oluşan Merv Mu’tezilesinin büyük bir kısmının da Neccâriyye’yle aynı görüşte olduklarını söyler. Cebriyye’nin üçüncü ve son kolu olarak ise Dırâriyye başlığı altında Dırâr b. Amr ve Hafs el-Ferd’in görüşlerini zikrederek bu bahsi kapatır.⁵⁶ Çeviride ise Neccâriyye mezhebi beşinci bölüm olarak müstakil olarak Cebriyye’den önce ele alınmıştır. Hasan b. Muhammed en-Neccâr’ın taraftarları olan bu mezhebin insanın fiilleri konusunda istitaatın fiile beraber olduğu ve kulun fiilini kesbettiği fikirleriyle Ehl-i Sünnet’e muvafakat ettiğini, vücûdi sıfatları reddetme ve kelâmın hâdis olup rüyetin inkârında ise Mu’tezile’yle uyum içerisinde olduklarını söyledikten

⁵⁴ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 85.

⁵⁵ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.44a-45a.

⁵⁶ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 86-91.

sonra Bergûsiyye, Za'ferâniyye ve Müstedrike olmak üzere üç alt fırkasından kısaca bahsedilir.⁵⁷

Nuh b. Mustafa çevirisine baktığımızda kitabın ikinci bölümü olarak Şia konusunu ele aldığını görürüz. Bu bölüm kitap ve çevirisiyle ilgili en büyük farklılığın yaşandığı yerdir. Zira ana metinde Cebriyye'den sonra üçüncü bölümde Sifâtiyye (92-113), dördüncü bölüm olarak Hâricilik (114-138), beşinci bölüm olarak Mürchie (139-146), altıncı bölümde Şia (146-198) ve son bölümde ise Ehl-i Furu' (198-207) işlenmiştir.

3.3. Sifâtiyye'nin Ele Alınış Biçimi

Şehrestâni, Mu'tezile ve Cebriyye'yi ele aldıktan sonra üçüncü ana İslam mezhebi olarak Sifâtiyye'yi ele alır. Müellifimiz Selef'ten birçok kişinin Allah Teâlâ'nın zâti, fiili sıfatlarını ezeli kabul ettiğini keza O'nun el, yüz gibi haberi sıfatlarını da kabul edip tevil etmedikleri için "sıfatları kabul edenler" anlamında *Sifâtiyye* adıyla isimlendirildiklerini, buna mukâbil sıfatları nefyeden Mu'tezile'nin ise "sıfatları kabul etmeyenler" anlamında *Muattıla* adıyla isimlendirildiğini söyler. Sıfatlarla ilgili Seleften bazılarının aşırı gidip teşbihe kaydığını bazısının da çok sakınlı davranmaktan dolayı indirgemeci bir yaklaşıma sahip olduklarını söyledikten sonra sıfatları teville karşı çıkan sefeye karşı müteahhirinin tevil çabalarından bahseden Şehrestâni, teville başvurmayan teşbihe de sıcak bakmayan âlimlere örnek olarak Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel, Süfyân-ı Sevri ve Dâvud b. Ali'yi verir. Sıfatlarla ilgili anlayışın Abdullah b. Saîd el-Kullâbî, Ebu'l-Abbâs el-Kalânîsi ve el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî zamanına kadar böyle devam ettiğini bu zikredilen üç âlimin selef anlayışında olmakla birlikte Kelam ilmiyle de ilk defa ilgilenen kişiler olarak seleftin akaidini kelâmi deliller ve usûli yöntemlerle desteklediklerini ifade eder. *Salah-aslah* meselesinde hocasıyla münazara yapan Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin bu gruptan yana olarak bu anlayışın Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaât'in mezhebi olduğunu ve Sifâtiyye'nin Eş'arîliğe evrildiğini söyler.⁵⁸

⁵⁷ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.44a.

⁵⁸ Bk. Şehrestâni, *el-Mîlel ve'n-nihâl*, 92-93.

Müellifimiz Sıfâtiyye'nin alt kolları olarak Eş'arilik, Müşebbihe ve Kerrâmiye'yi sayar. Bu tasnifi her bir fırkanın sıfatları ispat etmesi sebebiyle yaptığını ifade eder. Eş'arilik başlığı altında Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin sıfatlar başta olmak üzere tüm kelami konulardaki görüşlerinin bir özetini verir. Zaman zaman Kâdi Ebu Bekir el-Bâkılânî, Cüveynî gibi Eş'arî bilginlerin farklı yaklaşımlarını da zikreder.⁵⁹

Şehrestânî, Sıfâtiyye'nin ikinci kolu olarak Müşebbihe'yi zikreder. Ashab-ı hadisten Ahmed b. Hanbel ve Dâvud b. Ali gibi âlimlerin müteşâbihât ile ilgili ihtiyatlı yaklaşımlarını anlattıktan sonra bunun teşbih olarak değerlendirilmeyeceğini söyleyen müellifimiz, Gulât-ı Şia'dan ve Haşeviyye'den bazılarının aşırı teşbihe kaçtıklarını örneklerle ifade eder. Bunların Allah için bir suret, şekil, musafaha, muânâka vb. halleri yakıştırdıklarını söyler.⁶⁰ Sıfâtiyye'nin üçüncü ve son fırkası ise Kerrâmiyye'dir. Şehrestânî, Ebu Abdullah Muhammed b. Kerrâm taraftarlarına verilen bu ismin Sıfâtiyye başlığı altında zikredilmesinin sebebini sıfatları kabul etmeleri olarak açıklar. Sıfatları kabulde aşırıya gidip teccim ve teşbihe kaydıklarını söyler. Alt fırkaları 12'ye ulaşırsa da temelde 6 alt fırkaya dayandıklarını söyler. Ebu Abdullah'ın Allah'ın arşta müstakar olduğunu, üst yönde bulunan bir zât ve cevher olduğu vb. görüşleri anlatılır. İmametle ilgili düşünceleri anlatılırken de bu mezhebin aslının Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın başına gelenlere sabretmesi ve sükût etmesi sebebiyle itham etmeye dayandığı söylenir.⁶¹

Nüh b. Mustafa çevirisinde ise Sıfâtiyye başlığına yer verilmemiş ve Sıfâtiyye'den bahsedilmemiştir. Sadece yedinci bölümde Müşebbihe'den bahsedilmiştir. Bu başlıkta Gulât-ı Şia'nın Müşebbihesi, Haşeviyye'nin Müşebbihesi ve Kerrâmiyye'nin Müşebbihesi olduğundan kısaca bahsedilmiştir.⁶²

⁵⁹ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 94-103.

⁶⁰ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 103-108.

⁶¹ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 108-113.

⁶² Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.45a.

3.4. Hâricilerin Ele Alınış Biçimi

Ana metinde dördüncü bölümde Hâricilik ele alınmıştır. Şhrestânî konu girişinde üzerinde anlaşma sağlanmış hak imama karşı yapılan her türlü isyanı Hâricilik olarak tanımlamıştır. Hâricilikle beraber Mürchie ve Hâriciliğin bir kolu olan Vaidiyye'ye de temas eden Şhrestânî, Mürchie'yi imametle ilgili bazı meselelerde Hâricilerle örtüşükleri için Hâriciliğin bir kolu olan Vaidiyye'yi de büyük günah işleyeni (sâhibu'l-kebîra) tekfir edip ebedi cehennemde olduğunu söyledikleri için ayrıca zikrettiğini söyler.⁶³

Şhrestânî, Hâriciliği tanımladıktan sonra Emirülmüminin Hz. Ali'ye ilk karşı çıkışın Siffin Savaşı'nda ateşkese davet edilme olayı sırasında yaşandığını, Hz. Ali'ye en çok karşı çıkanların Eş'as b. Kays el-Kindî, Mis'ar b. Fedek et-Temimî ve Zeyd b. Husayn et-Tâî olduğunu söyler. Hz. Ali ve Hz. Osman'dan teberrî etmek, büyük günah sahiplerini tekfir etmek ve sünnete muhalefet ettiğinde yöneticiye isyanın vacip olduğu şeklindeki üç görüşün Hâricilerin ortak görüşleri olduğunu söyleyerek onların 8 tane büyük fırkaya ayrıldıklarını, diğer fırkaların ise bunların alt kolları olduğunu söyleyerek girişi tamamlar. Bu 8 fırka sırasıyla şunlardır: el-Muhakkime, el-Ezârîka, en-Necedât, el-Beyhesiyye, el-Acârîde, es-Seâlibe, el-İbâdiyye ve es-Sufriyye.⁶⁴ Bu girişten sonra adı geçen sekiz fırkayı görüşleriyle beraber açıklamıştır.⁶⁵

Çeviride Hâricilik konusu Şîa'dan sonra 3.bölüm olarak ele alınmıştır.⁶⁶ Mütercim Nûh b. Mustafa, giriş kısmında sadece matbu neşirde yer alan Hâricilik tanımını yapmış hemen alt fırkalara geçmiştir. Kitapta olanın aksine Hâricilerin 7 fırkası olduğunu zikretmiştir.⁶⁷ Fırkaları muhtasar bir şekilde ele alan mütercim yer yer kitabın dışına çıkarak kendinden bilgiler de vermiştir. Ancak mütercimin Hâricî alt fırkaları ele alış biçimi ve fırka sayıları matbu neşirden çok farklıdır. Şöyle ki; çeviride ilk fırka olarak kitapla paralel olarak Muhakkime ele alınmış kısa bir

⁶³ Bk. Şhrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 114.

⁶⁴ Bk. Şhrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 114-115.

⁶⁵ Bk. Şhrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 115-138.

⁶⁶ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.34a-40a; krş. *Tercüme-i Milel ve nihal* (1861), vr.63a-74a.

⁶⁷ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.34a.

anlatımdan sonra ikinci fırka olarak Beyhesiyye anlatılmıştır. Matbu neşirde dördüncü fırka olarak anlatılan Beyhesiyye yine muhtasaran anlatılmıştır. Çeviride üçüncü fırka olarak Ezârika'dan bahsedilmiştir. Matbu neşirle paralel anlatım söz konusudur. Sadece Ezârika'nın 8 bid'at fikrinden beşincisi olan müşriklerin çocuklarının babalarıyla ebedi olarak cehennemde kalacakları fikri anlatılırken "İmam-ı A'zâm hazretlerinin kemâl-i vera'larından tevakkuf ettikleri mes'elelerin biri budur. Ve sâir eimme indinde onlar ehl-i cennetin huddâmlarıdır. Zîrâ hadis-i şerifde *etfâlu'l-müşrikîn hademu ehli'l-cenne vâki'* olmuştur."⁶⁸ diyerek kendinden ilavede bulunmuştur. Çeviride dördüncü fırka olarak Necedât, beşinci fırka olarak el-Esferiyye (Sufriyye'nin diğer bir ismi) ve altıncı fırka olarak da İbâdiyye muhtasaran ele alınmıştır. İbâdiyye'nin dört alt firkadan oluştuğunu söyleyen mütercim Hafsiyye, Yezîdiyye, Hârisiyye ve Allah rızası gözetilmeyen ibadeti kabul edenler şeklinde matbu neşirde Hârisiyye'nin görüşü olan bu düşüncüyü dördüncü alt fırka olarak aktarmıştır. Tam da burada niyetin amelden önemli olduğuyla ilgili hadisler ve Ebû Hanîfe başta olmak üzere âlimlerin görüşlerini "**Fâide**" başlığı altında aktararak uzunca bir ilavede bulunmuştur.⁶⁹ Ardından yedinci Hârici fırkası olarak Acârîde'yi kısaca tanıttıktan sonra Acârîde'nin on alt fırkasından bahsetmiştir ki bunlar; Meymûniyye, Hamziyye, Şuaybiyye, Hâzîmiyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Ma'lûmiyye, Mechûliyye, Saltiyye ve Seâlibe'dir.⁷⁰ Matbu neşirde ise Acârîde'nin alt fırkaları olarak sırasıyla Saltiyye, Meymûniyye, Hamziyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Şuaybiyye ve Hâzîmiyye olmak üzere yedi alt fırka zikredilmiştir. Burada alt fırka olarak zikredilen Seâlibe, Hâricilerin altıncı ana fırkası olarak zikredilmiş Ma'lûmiyye ve Mechûliyye fırkaları ise tek fırka olarak Seâlibe'nin yedi alt kolundan bir alt kol

⁶⁸ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.35a-35b.

⁶⁹ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.36b-38a. Burada ilgili yazmada İbâdiyye'nin dört alt fırkası anlatılırken yedi, sekiz, dokuz ve onuncu fırka şeklinde bir sıralamayla konunun anlatıldığı ardından Acârîde'ye geçince yedinci fırka olarak sıralandığı görülmektedir. Aynı durumun diğer yazma nüshada böyle olmadığı İbâdiyye'nin dört alt fırkası zikredilirken bir, iki, üç, dört şeklinde sırasına uygun anlatıldığı görülmektedir. Bk. *Tercüme-i Mîlel ve nihâl* (1860), vr.67b-68a. Burada işaret edilen hatanın müstensih hatası olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁰ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.38a-39a.

olarak zikredilmiştir. Seâlibe'nin bu alt kolları sırasıyla şunlardır; Ahnesiyye, Ma'bediyye, Ruşeydiyye, Şeybâniyye, Mukramiyye, Ma'lûmiyye-Mechûliyye ve Bid'îyye.⁷¹ Çeviride ise Acâride'nin onuncu alt fırkası olarak anlatılan Seâlibe'nin Ahnesiyye, Ma'bediyye, Şeybâniyye ve Mukramiyye adlı dört alt fırkasının olduğu söylenmiştir.⁷²

Mütercim Nûh b. Mustafa, Hâricilik konusunda sonunda Hâricilerin toplam 20 fırka olduğunu söylemiş bu hesabını da Hâricilerin zikredilen altı temel fırkasıyla Acâride'nin bahsedilen on alt fırkasıyla sayının on altıya ulaştığı Seâlibe veya İbâdiyye'nin alt dört fırkasıyla sayının 20'ye ulaştığını söyleyerek Hâricilik konusunu bitirmiştir.⁷³

3.5. Mürcie'nin Ele Alınış Biçimi

Mürcie, ana metinde İslam mezheplerinin beşincisi olarak ele alınmıştır. Şhrestânî, "ircâ" kelimesinin biri "te'hir etmek, ötelemek" diğeri de "umut etmek" anlamına gelen sözlük anlamlarını vererek her iki mananın da Mürcie için doğru olduğunu ifade etmiştir. Mürcie'nin Hâricî Mürciesi, Kaderî Mürcie, Cebrî Mürcie ve Hâlis Mürcie olmak üzere dört sınıftan oluştuğunu söyleyen müellifimiz Yunusiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tümeniyye ve Sâlihiyye'den oluşan altı alt fırkasından bahsederek konuyu bitirmiştir.⁷⁴

Çeviri yazmada, konu matbu neşirle paralel olarak işlenmiştir, ancak Hâricî, Kaderî, Cebrî ve Hâlis Mürcie ayırımına işaret edilmemiştir. Sadece alt fırkalar zikredilirken Mürcie'nin beş alt fırkası Hâlis Mürcie fırkası olarak sayılmıştır. Matbu neşirde yer alan Sâlihiyye fırkası ise Kaderle İrcâ fikrini cem eden bir fırka olarak zikredilmiştir.⁷⁵ Çeviride Mürcie'nin Ubeydiyye alt fırkası anlatılırken kitapta olmayan bir ilave yapılmıştır. Kitapta da geçen "Allah, Âdem'i kendi suretinde yarattı." Hadisiyle ilgili "**Fâide**"

⁷¹ Bk. Şhrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 128-134.

⁷² Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.39b.

⁷³ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.40a; krş. *Tercüme-i Milel ve nihal* (1860), vr.74a.

⁷⁴ Bk. Şhrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 139-146.

⁷⁵ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.40a-42b.

başlığı altında hem hadisin nasıl anlaşıldığıyla ilgili hem de ravilerin sika olduğuyla ilgili uzunca sayılabilecek bir şerh yapılmıştır.⁷⁶

Şehrestânî, Mürcie'nin Gassâniyye alt fırkasından bahsederken Gassân el-Küfî'nin Ebû Hanîfe'yi de kendisi gibi bir Mürcii saymasını doğru olmadığını, kezâ çoğu Makâlât müellifinin onu Sünnî Mürcie'den saymasını ise onun imanı kalp ile tasdik olarak tanımlayıp artıp eksilmeyeceğini söylemesine bağlamıştır. Şehrestânî'ye göre Ebû Hanîfe'ye bu yakıştırmanın yapılmasının asıl sebebi, onun muhalefet ettiği ve tartıştığı Mu'tezililer ve Hâricilerin Va'idilerinin kendilerine muhalefet eden herkesi Mürcii olarak tanımlamalarıdır. Yoksa Ebû Hanîfe gibi amel konusunda çok hassas olan birinin amelleri küçümsemesinin düşünülmemesi söyler.⁷⁷ Çeviride de bu konu aynen işlenmiş ilave olarak Abdullah b. Mübârek'in Ebû Hanîfe'nin ne kadar veralı ve muttaki bir kişi olduğuyla ilgili nakline yer verilmiştir.⁷⁸

Şehrestânî, yine konu sonunda Mürcii olduğu söylenen âlimler sadedinde el-Hasen b. Muhammed b. Ali b. Ebu Tâlip, Saïd b. Cübeyr, Talk b. Habîb, Amr b. Murra, Muhârib b. Ziyâd, Mukâtil b. Süleyman, Zer, Amr b. Zer, Hammâd b. Ebû Süleyman, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed b. el-Hasen ve Kadîd b. Ca'fer'i sayar ancak bu isimlerin hepsinin Hadis imamları olup Hâriciler ve Kaderiler gibi büyük günah işleyenleri tekfir etmediklerini ve cehennemde ebedi kalacaklarına hüküm vermediklerini ifade eder.⁷⁹ Çeviride bu kısım yer almamıştır. Mürcie konusu sonunda "**Tenbîhât**" başlığı altında Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın amelin, imanın hakikatine dâhil olmadığı ancak farz amellerin farzietini inkâr edenlerin kâfir olduğu hususunda ittifak ettiği söylenerek namazı terkedenin hükmü konusunda ihtilaf içerisinde oldukları sahabilerden ve dört mezhep imamının görüşleri sadedinde uzunca serdedilmiştir.⁸⁰

⁷⁶ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.41a-41b.

⁷⁷ Bk. Şehrestânî, *el-Mîlel ve'n-nihâl*, 141.

⁷⁸ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.42a.

⁷⁹ Bk. Şehrestânî, *el-Mîlel ve'n-nihâl*, 146.

⁸⁰ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.42b-44a.

3.6. Şîa'nın Ele Alınış Biçimi

Ana metinde Şîa alt kollarıyla beraber birinci kitabın altıncı bölümü olarak işlenmesine karşın (146-198.sayfalar arası) çeviri metinde kitabın ikinci bölümü olarak (vr.25a-34a) işlendiği görülür.

Matbu nüshada öncelikle Şiiliğin tanımı, ortak görüşleri ve alt kolları hakkında genel bir bilgi verilmiş ardından konu ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Şhrestâni'ye göre Şîa, Hz. Ali taraftarı olup onun ister açık ister gizli olsun nass ve vasiyetle imam ve halife olduğuna inananların özel ismidir. Onlara göre imamet onun çocuklarından devam eder, imamet onlardan devam etmemesi ya ötekilerin zulmüyledir ya da imamların takiyye yapması sebebiyle gerçekleşmiştir. İmamet ümmetin ihtiyarına bırakılmış bir maslahat olmayıp dinin rüknü ve usulü kabul edilmiştir. Peygamberlerin bu konuyu ihmal edip halka bırakmaları düşünülemez. Nass ve tayinin vacip oluşu, peygamberlerin ve imamların büyük ve küçük günahattan masum oluşu, takiyye hali dışında sözlü, fiili ve akdi olarak tevelli ve teberride bulunmak Şiiliğin ortak görüşleri olarak zikredilmiştir. Ancak bazı Zeydilerin imamların sayısı ve imametle ilgili farklı yaklaşımlara sahip olduğu dile getirildikten sonra Şîa'nın Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Gulât ve İsmâiliyye olmak üzere beş fırkadan oluştuğu ve bunların bazısının itikâdi konularda Mu'tezile'ye bazısının Ehl-i Sünnet'e bazısının da Teşbih'e meylettikleri dile getirilmiştir.⁸¹

Çeviri metinde ikinci bölümde ele alınan Şîa, matbu nüshayla paralel bir şekilde ele alınmış ancak tanımdan sonra Şîa'nın da Mu'tezile gibi 20 fırkadan oluştuğu ve her bir fırkanın bir diğerini tekfir ettiği söylenerek matbu nüshada olmayan ifadeler kullanılmıştır. Şîa'nın alt kolları sayılmadan önce fırkalarının temelini üç tane olduğu söylenerek 18 tanesi Gulât olmak üzere Zeydiyye ve İmamiyye ile toplam 20 fırka oldukları zikredilmiştir.⁸²

⁸¹ Bk. Şhrestâni, *el-Milel ve'n-nihal*, 146-147.

⁸² Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.25a. Şii fırkaların tasnifinde Nüh b. Mustafa'nın dayanağı tam olarak kestirilemese de Abdulkâhir el-Bağdâdi'nin (ö.429/1037) *el-Fark beyne'l-Fırak*'i olabilir. Zira Bağdâdi, "Râfıza" olarak isimlendirdiği Şîa'yı Zeydiyye, İmâmiyye, Keysâniyye ve Gulât olarak dört ana kola taksim etmiş Gulât'ı İslam dışı olarak kabul edip İslam ümmetinden saydığı Zeydiyye'nin 3, Keysâniyye'nin 2 ve İmâmiyye'nin 15

Matbu neşirde Şîa'nın beş fırkasından ilki olarak Keysâniyye zikredilmiş bu fırka altında Muhtâriyye (Muhtâr b. Ebu Ubeyd es-Sakafî'nin taraftarları), Hâşimiyye (Ebu Hâşim b. Muhammed el-Hanefiyye taraftarları), Beyâniyye (Beyân b. Sem'ân et-Temîmî taraftarları) ve Rızâmiyye (Rızâm b. Razem taraftarları) olmak üzere 4 alt fırkadan bahsedilmiştir.⁸³ Ardından Şîa'nın ikinci ana fırkası olarak Zeydiyye zikredilmiş Cârûdiyye (Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Ebu Ziyâd'ın taraftarları), Süleymâniyye (Süleymân b. Cerîr'in taraftarları) ve Sâlihiyye ve el-Betriyye (Hasan b. Sâlih b. Hay'ın taraftarları ve Küseyyir en-Nevâ el-Ebter'in taraftarları) olmak üzere 3 alt fırkadan bahsedilmiştir.⁸⁴ Şîa'nın üçüncü ana kolu olarak İmâmiyye'den bahsedilmiştir. İmâmiyye ile ilgili genel bilgi verildikten sonra İmâmiyye'nin alt kolları olarak 7 fırkadan bahsedilmiştir. Bunlar; el-Bâkriyye ve el-Ca'feriyyetu'l-Vâkife (İmam Muhammed el-Bâkır ve İmam Cafer es-Sâdık'ın imametini kabul edenler), en-Nâvûsiyye, el-Eftahiyye, eş-Şumeytiyye, İsmâiliyye-yi Vâkife, el-Müseviyye ve el-Mufaddaliyye ve İsnâaşeriyye. Bu yedi alt fırkanın görüşleri zikredildikten sonra 11. İmam Hasen el-Askerî'yle ilgili ortaya çıkmış meşhur lakapları olmayan 11 adet fırkadan daha bahsedilmiştir. Ardından Şehrestânî, 250 küsur yıllık Gaybet'le ilgili eleştirilerini dile getirerek 12 imamın meşhur lakaplarını el-Murtezâ, el-Muctebâ, eş-Şehîd, es-Seccâd, el-Bâkır, es-Sâdık, el-Kâzım, er-Rıza, et-Takî, en-Nakî, ez-Zekî ve el-Huccetu'l-Kâimu'l-Muntezar vererek İmâmiyye bahsini kapatmıştır.⁸⁵

Matbu neşirde Şîa'nın 4. anakolu olarak Gulât'tan bahsedilmiştir. İmamlarını yaratılmışlık vasfından çıkararak ilahlaştıran Gulât'ın bidatinin teşbih, bedâ, ric'at ve tenâsuh olmak üzere dört konuda olduğu söylendikten sonra 11 alt fırkasından bahsedilmiştir. Bunlar; Sebeiyye, el-Kâmiliyye, el-Albâiyye, el-Muğîriyye, el-Mansûriyye, el-Hattâbiyye, el-Keyyâliyye, el-Hişâmiyye, en-

olmak üzere Şîa'nın toplam 20 fırkadan oluştuğunu söylemiştir. Bk. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1411/1990), 21, 23.

⁸³ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 147-154.

⁸⁴ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 154-162).

⁸⁵ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 162-173.

Nu'mâniyye, el-Yûnusiyye ve en-Nusayyriyye, el-İshâkiyye'dir. Bu konunun sonunda Zeydiyye ve İmamiyye'nin bazı hadisçilerinden kitapları olanların isimlerine yer verilmiştir.⁸⁶

Çeviride ise Şîa 20 fırkasıyla birlikte anlatılmaya başlanmıştır. Sebeilik, Şîa'nın 20 alt kolundan birincisi olarak zikredilmiştir. Matbu neşirdeki bilgilerin büyük bir kısmı çeviride yer almıştır.⁸⁷ Çeviride 2.fırka olarak zikredilen Kâmiliyye hakkındaki bilgi de matbu neşirdekine paraleldir. Ancak çeviride bu konunun sonunda "**mes'ele**" adıyla matbu neşirde olmayan iki konuya temas edilmiştir. Birincisi bir kimse bir Müslümana kâfir derse eğer bunu şetm etme, sövme amacını kastederek söylerse kâfir olmayacağı, ancak "kâfir" derken onun itikâden kâfir olduğunu kastediyorsa kâfir olacağı söylenir. İkinci mesele ise "Bir kimse Allah Teâlâ gökde bu manayı bilmektedir" derken mekânı kastederse kâfir olacağı, zira Allah Teâlâ mekânda demek ve O'ndan yer mekân hâli değildir demenin küfür olduğu, zira Allah Teâlâ'ye mekân ispat etmenin küfür olduğu zikredilir.⁸⁸ Çeviride 3.fırka olarak Ulya b. Zira' ed-Devsî'ye nispete Ulyâiyye'den bahsedilir. Matbu neşirde ise bu fırka Albâiyye adıyla Albâ b. Zira' ed-Devsî'ye nispet edilir. Çevirideki anlatım matbu neşirdekine paraleldir.⁸⁹ Ancak her iki metinde konu sonunda örnek olarak verilen beyitte kelime farklılığı söz konusudur. Matbu metinde, "Din'de Allah'tan sonra beş kişiyi dost edindim / Nebî'yi, torunlarını, kocayı ve Fatıma'yı" şeklinde geçen metinde matbu neşirde "Din" kelimesi geçerken çeviri metnin her iki nüshasında da "din" yerine "yeryüzü" (الأرض) ifadesi geçmektedir.⁹⁰ Çeviride Şîa'nın 4.fırkası olarak Muğîriyye anlatılır. Matbu neşirdeki uzun anlatım muhtasaran aktarılmıştır.⁹¹ Çeviride Mansûriyye 5., Hattâbiyye ise 6.fırka olarak muhtasaran matbu neşire paralel olarak aktarılmıştır.⁹² Çeviri metinde 7.fırka olarak

⁸⁶ Bk. Şehrestânî, *el-Mîlel ve'n-nihal*, 173-190.

⁸⁷ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.25a.

⁸⁸ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.25b.

⁸⁹ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.25b-26a.

⁹⁰ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.26a; krş. Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl* (1861), vr.49a. Ayrıca bu fırkanın "Ulyâiyye" olarak tanıtılması konusunda her iki çeviri nüshada paralellik söz konusudur.

⁹¹ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.26a-26b.

⁹² Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.26b-27a.

Hişâmiyye anlatılmış, matbu neşirde kendisine uzunca yer verilen Keyyâliyye fırkasına yer verilmemiştir. Çeviri metinde Hişâmiyye'den sonra sırasıyla Nu'mâniyye, Yunûsiyye ve Nusayriyye'ye 8,9 ve 10.firkalar olarak yer verilmiştir ki bu kısımda büyük ölçüde matbu neşirle paralellik arz eder.⁹³ Çeviride 11.Şii fırkası olarak Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Ca'fer b. Ebu Tâlip'e nispete edilen Cenâhiyye zikredilmiştir.⁹⁴ Çeviride 12.fırka olarak iki satırlık bir yazıyla Gurâbiyye zikredilmiştir.⁹⁵ Çeviride 13.Şii fırkası olarak Rızâmiyye kısaca anlatılmıştır. Aynı fırka matbu neşirde Keysâniyye'nin 4.alt fırkası olarak Ebu Müslim Horasani dolayımında uzunca anlatılmıştır.⁹⁶ Çeviride 14.fırka olarak ünlü Şii âlim Zurâre b. A'yen'e (ö.150/767) nispetle Zurâriyye fırkası çok kısa bir şekilde ele alınmıştır.⁹⁷ Ancak matbu neşirde böyle bir fırka ismi yer almamaktadır. Şhrestânî, iki yerde Zurâre'nin görüşünü aktarmış ancak ona bir fırka nispet etmemiştir. Ona nispetle "Zurâriyye" fırkasından bahseden Eş'arî, Bağdâdî ve İsferyîni olmuştur.⁹⁸ Çeviride 15.fırka olarak Mufavvida gösterilmiştir. Nispet edilen şahıs zikredilmeden anonim olarak kısaca anlatılan bu firkanın Allah Teâlâ'nın Hz.Muhammed'i yarattıktan sonra dünya işlerini ona ve Hz. Ali'ye havale (tefviz) ettiğine inandığı aktarılır.⁹⁹

⁹³ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.28a-28b.

⁹⁴ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.28b. Çeviride kısaca anlatılan bu fırka, erken dönem Makâlât literatüründe müstakil bir fırka olarak ele alınmamıştır. Şhrestânî, dördüncü mukaddimesinde imametle ilgili 2 türlü ihtilaf olduğunu anlatırken imametin nass ve tayinle olduğunu düşünenlerden bahsederken Hz. Ali'den sonra imametin kimde olduğuyla ilgili ihtilaflar sadedinde bazılarının Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Ca'fer b. Ebu Tâlip'te olduğunu düşündüğünü söylerken bahsetmiştir. Bk. Şhrestânî, *el-Mîlel ve'n-nihâl*, 28, 151.

⁹⁵ Bu, fırka sayısını 73 tamamlama gayretinin tipik bir sonucudur. Zira çeviri metinde bu firkayla ilgili verilen bilgi, bu fırka sahipleri Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye benzerliğinin iki karganın birbirine benzemesinden daha fazla olduğunu söyledikleridir. Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.28b.

⁹⁶ Bk. Şhrestânî, *el-Mîlel ve'n-nihâl*, 153-154; krş. Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.28b.

⁹⁷ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.28b-29a.

⁹⁸ Bk. Eş'ari, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve'n-tilâfu'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1419/1999), 102-103, 110-111; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 70; İsferyîni, Ebu'l-Muzaffer (ö.471/1078), *et-Tebşir fi'd-Din ve temyizu'l-fırkati'n-nâciyeti ani'l-firaki'l-hâlikîn*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1403/1983), 40.

⁹⁹ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.29a.

Matbu neşirde böyle bir fırkaya rastlanmamaktadır. Ancak Eş'arî, Şîa'nın Gulât fırkalarının 15.si olarak bu fırkayı zikretmiştir.¹⁰⁰ Çeviride 16.fırka olarak Bedâiyye adıyla ne matbu neşirde ne de diğer Makâlât eserlerinde yer alan bir fırkaya adına yer verilmiştir.¹⁰¹ Esasen Şii düşüncedeki Bedâ fikrinin işlendiği bu fırkanın yine 73 sayısı ile ilgili zorlama sebebiyle türetildiğini söylemek kabildir. Çeviride 17.fırka olarak ise Beyan b. Sem'ân'a nispet edilen Beyâniyye fırkasına yer verilmiştir. Ancak her iki çeviri metninde de isim ve fırka adı yanlış yazılmıştır. Ana çeviri metinde Bennân b. Seb'ân en-Nehdî ve Bennâniyye şeklinde yazılmışken, 1861 tarihli nüshada ise Bennân b. Sem'ân eş-Şehdî ve Benâniyye (Bennâniyye)) şeklinde yazılmıştır.¹⁰²

Çeviri metinde Şîa'nın 18.fırkası olarak İsmâiliyye yer almaktadır. Ancak çeviri metinle matbu neşir arasında çok büyük bir farklılık vardır. Ana metinde Şehrestânî, İmamiyye'den bahsettiği beşinci fasılın sonunda "Böylece bütün İslam mezheplerini anlatmış oldum, sadece Bâtıniyye mezhebi kaldı anlatmadığım. Makâlât sahipleri kitaplarında bu fırkayı ya İslam mezhepleri içinde ya da dışında göstermişlerdir. Son tahlilde bunlar 72 fırkaya muhâlif bir durumdadırlar."¹⁰³ diyerek kitabının altıncı ve son bölümünde ele aldığı Şîa'nın beşinci alt kolu olarak tasnif ettiği İsmâiliyye'yi 72 fırkanın dışında yani bir nevi İslam dışında görmüş olmaktadır. İsmâiliyye'nin en meşhur lakabının Bâtıniyye olduğunu söyleyerek bunun dışında Karâmita, Mazdekiyye, Ta'limiyye ve Mulhide gibi lakaplarını da zikrederek onlar hakkında genel bilgi vermiştir. Bu bölümün sonunda Şehrestânî, Hasan Sabbah'a ait dört fasıllık bir davet yöntemini içeren Acemce (Farsça) bir risaleyi Arapçaya çevirmiştir. Üç sayfalık bu kısımda, ilk fasılda Hasan Sabbah, marifetullah konusunda Ehl-i rey ve akli çürüten görüşünü dile getirmiş, ikinci fasılda sâdık bir muallimin gerekliliği görüşüyle Ashab-ı Hadis'i çürütmüş, üçüncü fasılda ihtiyacı zorunlu olan sâdık muallimin bilinmesi konusundaki görüşüyle de

¹⁰⁰ Bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'h-tilâfu'l-musallîn*, 88.

¹⁰¹ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.29a.

¹⁰² Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.29a; krş. *Tercüme-i Mîlel ve nihâl* (1860), vr.54b.

¹⁰³ Bk. Şehrestânî, *el-Mîlel ve'n-nihâl*, 190.

Şîa'yı çürütmüş, dördüncü fasılda insanların marifetullah konusunda kim olduğu belli olan sâdık bir muallime ihtiyaç olduğuna inanıp ilmi ondan almak gerektiğine inananlar ve inanmayanlar olmak üzere ikiye ayrıldığıyla ilgilidir.¹⁰⁴ Çeviri metinde ise İsmâiliyye tamamen farklı bir şekilde ele alınmıştır. Öncelikle bunların yedi lakapları vardır denerek “Bâtıniyye”, “Karâmita”, “Hurremiyye”, “Seb'ıyye”, “Bâbekiyye”, “Muhammira” ve “İsmâiliyye” isimleri kısaca açıklanmıştır.¹⁰⁵ İsmaililere verilen bu isimler açıklandıktan sonra belki de genel olarak Şiilikle ilgili günümüzde de taraftar bulan Şîa'nın “Sünni elması içindeki kurt” olduğu, “İslamı yıkmak için Müslüman gibi görünen bir sızma hareketi” şeklindeki görüşlerin me'hazı sayılabilecek bir açıklama yapılır. Bu açıklamada bir din olarak İslam'ı yenemeyeceğini anlayan Mecûsilerin bir sızma hareketi olarak İsmaililiği kullandığı dile getirilir. Konunun önemine binaen ilgili yeri aynen almakta fayda mülâhaza ediyoruz:

Ve bunların asl-ı da'vetleri ibtâl-i şerâyi' üzerinedür. Zîrâ Mecûsdan bir tâyife İslâm'ın şevketi indinde cem' oldular ve selefleri olduğu mülkü müzâkere eylediler. Ve dediler kim biz şimden sonra müselmânları kılıç ile def'a kâdir değiliz. Zîra anlar çoğaldılar ve memâlik üzerine istilâları vardır. Pes bundan hileden gayrı mecâl yokdur ve ol hîle budur ki şeriatlarını bizim kavaidimize râci' olur nesne ile te'vil idevuz ve onlardan daifu'l-i'tikâd olanlar ol te'vili kendülerine mezheb idünürler ve mezhebde ihtilâfa ve sözde iztirâba düşerler. El-Hak o mel'unlar maksûd ve matlûblarına vâsıl oldular ve nice sâde-dilleri i'tikâddan çıkârup vâdi-yi dalâletde vâle ve hayrân itdiler. Ve bunların bu hilede reisleri Hamdân Karmat nâmında bir şahısdur. Ve ba'zılar ider kim Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh'dur. Ve bu tâifenün da'vetde ve duâfâyı i'tikâddan ihrâcda mertebeleri vardır.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Bk. Şehrestâni, *el-Milel ve'n-nihal*, 195-198.

¹⁰⁵ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.29b.

¹⁰⁶ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.30a; krş. *Tercüme-i Milel ve nihal* (1860), vr.55b-56a.

Nûh b. Mustafa bu ifadelerin ardından İsmaililikteki 8 adet davet aşamalarından bahseder. Birinci merteye davet edilecek kişinin (med'uvv) hâlinin uygun olup olmadığı, ikincisi hevâ ve tabiatının meyline göre hareket etmek, üçüncüsü şeriat erkânında şüphe uyandırmak (teşkîk), dördüncü merteye sır tutacağına dair söz almak (ahz-ı misâk), beşincisi dinin ve dünyanın büyüklerinin kendilerinden olduğunu söylemek (tedlîs), altıncısı davet edilene bazı müsellem olan hususları (mukaddimât) açmak (te'sîs) ve sekizincisi onu ibahaya sevk ederek dini itikadı terk ettirmek (selh) ki burada şeriat tevîl edilir.¹⁰⁷ Bunların kadim filozofların görüşlerini mezheplerine kattığını söyledikten sonra Hasan b. Muhammed es-Sabbah adında bir kişinin zuhur edip daveti yenilediğini (tecdîd) söyler. Avamı ilimden, havassı da daha ileri seviyedeki kitaplara müracaattan men ederek ayıplarının ortaya çıkmasına engel olduğunu söyler. İlm-i zâhirin ilm-i bâtının inkişâfına perde (hicap) olduğunu bu sebepler terkedilmesi gerektiğini telkin ettiklerini söyler.¹⁰⁸

Zeydiyye fırkası çeviri metinde Şia'nın 19.fırkası olarak anlatılmıştır. Nûh b. Mustafa Zeydilik anlatımında da ihtisar yolunu seçmiş, matbu neşirde yer alan Zeyd b. Ali'nin, Hz. Ali'nin yaptığı savaşlarla ilgili farklı bir düşünceye sahip Vâsıl b. Atâ'ya öğrencilik yapması, Hz. Ali'nin efdal olmasına rağmen mefdülün imametinin caiz olduğu düşüncesi ve Zeyd'in bu fikirlerini öğrenen Kûfelilerin onu terketmesi konularına yer verilmiştir. Ardından matbu neşirde uzunca anlatılan Zeyd b. Ali'yle baba bir kardeşi Muhammed el-Bâkır arasındaki münazara konularından birine temas edilmiş, Zeyd'in sonra oğlu Yahya'nın öldürüldüğü dile getirilmiş ardından Zeydiyye'nin Nâsır b. Utruş'un henüz Müslüman olmayan Deylem bölgesinde insanları Zeyd b. Ali'nin mezhebine davet ettiği söylenerek bu konu bitirilmiştir.¹⁰⁹

Mütercim Nûh b. Mustafa, Zeydiyye'nin alt kollarını zikretmeden önce, İmam Zeyd, Ebû Hanife ve ehl-i beyt ilişkisiyle ilgili matbu

¹⁰⁷ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.30a-30b.

¹⁰⁸ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.31a-31b.

¹⁰⁹ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.31b-32a.

neşirde olmayan bir ilavede bulunmuştur. Bu ilave kısmı aynen aktarmak faydalı olacaktır:

Bazı fuzelâ didiler kim, Zeyd b. Ali hazretleri Zeydiyye'nin kendüne nispet ettikleri mesâil-i i'tizâlden ve i'tikâd-ı ehl-i zeyğ ve dalâlden beridir ve hâşâ ve kellâ ki ondan şevâib-i ihtilâlden bir nesne sudûr ide. Belki ol, bir imam-ı celîlu'l-kadr idi ve âlim-i nebîl idi. Ve lâkin etbâından dini olmayanlar ona nispet ettikleri nesneyi nispet ettiler ve onun üzerine iftira edip kizb söylediler. Nitekim Revâfız, İmam Ca'fer-i Sâdık'a iftira edip kizb söylediler. Ve kütüb-i fetâvâdan *Hizânetu'l-Ekmele* nâm kitabın âhîrinde der ki; İmam Ebû Hanîfe, Zeyd'e çok mal ile yardım eyledi. Ve Benîumeyye'den Hişâm b. Abdu'l-Melik onun üzerine hurûc ettiğinde tenhâda ondan biat etdi. İmam Ca'fer'e dahi çok mal verdi ve onlara ihsan eylerdi. İnteha. Vallahu a'lemu bi hakîkati'l-hâl.¹¹⁰

Ana metinde Zeydiyye'nin alt kolları olarak Cârüdiyye, Süleymâniyye ve Sâlihiyye-Betriyye'den uzun uzun bahsedilmesine karşın¹¹¹ çeviride ise bu alt kollardan kısaca bahsedilmiştir.¹¹² Zeydiyye fırkası anlatımının sonunda Nûh b. Mustafa, Zeydiyye'nin bu üç fırkasıyla birlikte Şîa'nın 21 fırkaya ulaştığını söyleyerek çelişkiye düşer. Zira daha önce Şîa'nın 18'i Gulat olmak üzere Zeydiyye ve İmamiyye ile toplam 20 fırkadan oluştuğunu söylemişti.¹¹³ Aslında bu hesap da doğru değildir. Zira Zeydiyye'yi Şîa'nın 19.fırkası olarak tanımlayan mütercimimizin bu hesabına göre 3 alt fırkayla bu sayı 22'ye ulaşmaktadır.

Çeviride Şîa'nın 22. ve son fırkası olarak İmâmiyye zikredilir. Ana metinde Şîa'nın temel beş fırkasından 3.sü olarak uzun uzadıya

¹¹⁰ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.32a-32b; krş. *Tercüme-i Milel ve nihâl* (1861),vr.59b-60a. Nûh b. Mustafa'nın Fetva kitabı olarak tanımladığı *Hizânetu'l-Ekmele* adlı kitaplar ilgili bk. Mustafa Özel, "Hizânetü'l-Ekmele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18:180-182.

¹¹¹ Bk. Şehrestâni, *el-Milel ve'n-nihâl*, 157-162.

¹¹² Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.32b-33a.

¹¹³ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.25a. Ancak çevirinin 1861 tarihli yazma nüshasında bu ilave kısım yoktur. Konu bitiminde kırmızı (surh) yazıyla "fırka-i işrûne imâmiyyedir" denilerek 20.fırka olarak İmâmiyye zikredilmiştir. Bk. *Tercüme-i Milel ve nihâl* (1861), vr.61b.

anlatılan İmâmiyye, çeviride son derece muhtasar bir şekilde ele alınmıştır. Matbu neşirde İmamiyye'nin nass ve tayin fikri ve buna ilişkin delilleri aktarılıp Şehrestâni'nin buna nazari yönden cevapları verilmiş ve sahabenin adaletiyle ilgili ayetler ve aşere-i mübeşşere hadisi delil olarak getirilip İmâmiyye eleştirilmiş ve ardından onların Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Ali b. Hüseyin (Zeynelabidin)'den sonra imamın kim olacağı ve yine Cafer-i Sâdık'tan sonra kimin imam olacağıyla ilgili çokça ihtilaf ettikleri nazara verilerek nass-tayin fikrinin tutarlı olmadığı anlatılmıştır. Ardından daha önce bahsettiğimiz 7 adet alt kolları anlatılmıştır.¹¹⁴ Çeviri de ise İmamiyyenin nass-tayin ve sahabeyle ilgili yaklaşımı kitapla paralel ancak muhtasaran ele alınıp konu bitirilmiştir, alt fırkalara temas edilmemiştir. Konu sonunda Nûh b. Mustafa, Fahreddin Râzî'nin *el-Muhassal* adlı eserinde alt kolların zikredildiğini söyleyerek oraya müracaat edilmesini salık vermiştir.¹¹⁵

3.7. Fıkıh Mezheplerinin Ele Alınış Biçimi

Şehrestâni, kitabının İslam Mezhepleriyle ilgili yedinci ve son bölümünü şer'i hükümlerde ihtilaf eden fıkıh mezheplerine ayırmıştır. Öncelikle Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas'ı içtihadın şartları olarak sayıp açıklamış ardından nasslar sınırlı olaylar sınırsız olduğu için içtihadın gerekli oluşundan bahsederek içtihadın beş şartını açıklamıştır. Müctehidlerin usûl ve furu'daki bakış açıklarını dile getirmiş, icthad ve taklid hükümlerinden kısaca bahsetmiştir. Bu bölümü son olarak müctehidlerin iki temel sınıfı olan Ashab-ı Hadis ve Ashab-ı Rey'den ve mümessillerinin kimler olduğundan kısaca bahsederek bitirmiştir.¹¹⁶

İctihadla ilgili bu husus çeviride özet olarak Ehl-i sünnet inancıyla ilgili uzun bir girişten sonra çeviri-telif çerçevesinde verilmiştir. Burada metinde olmayan mukallidin dört tabakası gibi

¹¹⁴ Bk. Şehrestâni, *el-Milel ve'n-nihal*, 162-173.

¹¹⁵ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.33a-34a.

¹¹⁶ Bk. Şehrestâni, *el-Milel ve'n-nihal*, 198-207.

kimi hususlar telif olarak ilave edildiği gibi Ashab-ı Rey ve Ashab-ı Hadis gibi metinde olan hususlar da çeviride yer almamıştır.¹¹⁷

4. Sadece Çeviride Yer Alan Müstakil Bölümler

Çeviri metinde de İslam Mezheplerinin ele alındığı birinci ana bölüm yedi alt bölümde tamamlanmıştır. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz üzere mezhep isimleri ve sıralamasında farklılık vardır. Mütercim Nüh b. Mustafa, yedinci ve son bölüm olan Müşebbihe'den sonra bu fırkayla fırak-ı dâllenin 72 fırkasının tamamlandığını ifade eder. İfadesini aynen almak faydalı olacaktır:

Pes, bu fırka-i müşebbihe ile fırak-ı dâlle tamam yetmiş iki fırka oldular. Ve biz ol fırakı zikrettik. Nitekim Milel-Nihallerinde İbn Hazm ve Abdulkerim Şhrestâni ve Mevâkıf'da Mevlânâ Adudiddin zikr ettiler. Mu'tezile bunlar 20 fırka oldular, Şîa bunlar dahi 22 fırka oldular, Havâric bunlar dahi 20 fırka oldular. Mürcie bunlar dahi 5 fırka oldular. Neccâriyye bunlar dahi 3 fırka oldular. Cebriyye bunlar dahi 1 fırka oldular. Müşebbihe bunlar dahi 1 fırka oldular. Pes, mecmuu 72 fırka olur.¹¹⁸

Bu ifadelerden sonra Nüh b. Mustafa'nın zikredilen Ehl-i Sünnet dışı mezheplerin durumuyla ilgili uzunca tavsiyeleri yer alır.

4.1. Ehl-i Sünnet Dışındaki Mezheplerle İlgili Tavsiyeler, Ehl-i Kible Meselesi ve Elfâz-ı Küfür

Bu kısımda fıkıh kitaplarına atıfla akaid konularında Ehl-i Sünnete muhalif olan bidatçilerin imametinin câiz olmadığını eğer bid'atleri küfre götürücü değilse keraheten câiz olduğu, buna göre şefaati, rüyeti ve kiramen kâtibini inkâr edenlerin arkasında namaza durmak caiz değildir bu görüşleri *el-Muhît*, *Hulâsâ ve Tatarhâniyye* gibi Hanefi fetva kitaplarına dayandırarak aktarmıştır. Burada örnek olarak zikredilen kimi hususların günümüzde de hâlâ popülerliğini koruduğunu ifade etmiş olalım. Örnek vermek gerekirse, "Huda semadadır deyip onunla mekân murâd eden kâfirdir", "Huda arş üzere müstakardır diyenlerin küfrüne hükmolunur" (vr.46a) Neredeyse Ehl-i Sünnet dışındaki tüm

¹¹⁷ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.89b-93b; krş. krş. *Tercüme-i Milel ve nihâl* (1861),vr.163a-169b.

¹¹⁸ Bk. Nüh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.45a-45b; krş. *Tercüme-i Milel ve nihâl* (1861),vr.82b-83a.

mezheplerin aykırı görüşleri örnek verilerek o görüşler üzerinden onların kâfir oldukları vurgulanır.¹¹⁹ Râfıza, Zeydiyye, Müşebbihe, Neccâriye vdğ. Ehl-i Sünnet dışı mezheplerle ilgili bu olumsuz örneklerden sonra Ebû Hanife ve İmam Şâfiî'den sâbit olan “ehl-i kible tefir olunmaz” sözünü nasıl cem ederiz? Sorusu yöneltilip cevap olarak İbn Hümâm'ın “öyle bir inanışın (mu'tekad) kendisi küfür olduğu için ona inanan kişi, küfür olan bir şeye inanmış olur ancak bu fikre bir ictihad yoluyla ulaştığı düşünüldüğünden kişinin kendisi kâfir olmaz” diyerek bu çelişkinin giderilmiş olacağını belirtir. Ardından İbrahim el-Halebi'nin İbn Hümâm'ın zikredilen görüşünün Gulât-ı Revâfız ve onlara benzeyenler dışındaki fırkalara haml edilmesi gerekir, zîra bu tür aşırı fırkalarda ictihad konusunda bir gayret görülmemektedir, nitekim “İmam Ali ilahdır veyahut Cebrail hata etti gibi bâtil sözleri söyleyen kişi sadece hevâsına uymuştur” görüşünü de zikreder. Zâten İmam-ı A'zam ve İmam Şâfiî gibi büyük imamların bu tür fikirde olanları kastetmediği açıktır.¹²⁰ Konuya devam eden Nûh b. Mustafa kabir azabı ve ru'yetullahı inkâr edenlerin her ne kadar bu konudaki meşhur rivayetleri ve icmâ inkâr etmişlerse de kendilerince gâibin şâhid üzerine kıyas şüphesi bulunduğu için ya da Şeyhayn'ın (Hz.Ebubekir ve Hz.Ömer) hilafetlerini inkâr eden her ne kadar kat'î icmanın hükmünü inkâr ediyorsa da icmanın hüccet olmasını inkâr ettiği için hâsılıkelam onlarda bu konuda şüphe sabit olduğu için onların o itikadları her ne kadar küfür olsa da inandıkları fikre ictihaden ulaştıklarından ihtiyat gereği onların küfürlerine hüküm verilmez. Sonuç olarak Ehl-i kiblenin tekfir edilmeyeceği hususu ictihadi konularla ilgilidir zarûrât-ı dinîyeden olan hususlarda değildir. Zira o hususlarda inkârın küfür olduğu konusunda ihtilaf yoktur diyen Nûh b. Mustafa, ancak bununla beraber Ehl-i Sünnet bazı âlimlerin bu hükme bağlı kalmayıp ictihadi konularda bile tekfir ettiklerini ifade eder.¹²¹ Mütercimimiz vahdaniyetle ilgili bir iki konuya temas ettikten sonra sözün geldiği nokta itibarıyla Fetva kitaplarında yer alan *elfâz ve ef'al-i küfürden* bahsetmenin yararlı

¹¹⁹ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.45b-47a.

¹²⁰ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.47a-47b; *Tercüme-i Mîlel ve nihâl* (1861),vr.86a-86b..

¹²¹ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîlel ve nihâl*, vr.47b.

olacağını söyleyerek başta Abdurrahîm el-Merginânî'nin (ö.651/1253) *Fusûlu'l-İmâdiyye*¹²² adlı fetvâ kitabından hangi söz ve davranışların küfür olduğuyla ilgili uzunca bir alıntı yapar.¹²³

4.2. Ehl-i Sünnet ve Cemaat Hakkında Genel Bilgi

Çeviri metin, ana metinde yer almayan insanı küfre götüren söz ve davranışlarla ilgili bahisten sonra yine ana metinde olmayan bir konuyla devam eder. Kırmızı yazıyla "**Bâb-ı Sâni Fırka-i Nâciye Beyanındadır**" başlığında Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat anlatılmaya başlanır.¹²⁴ Girişte insanların örfünde Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın Şeyh Ebu Mansur el-Mâturîdî ve Şeyh Ebu'l-Hasen el-Eş'arî hazretlerinin takipçileridir denilerek Hanefilerin akaidde Ebu Mansûr el-Mâturîdî'ye Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhebi mensuplarının ise akaidde Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'yi tercih ettiklerini söyler. Eş'arî'nin ameli mezhebi konusunda ihtilâf olduğunu âlimlerin çoğunluğuna göre Şâfiî bazısına göre ise Mâlikî olduğu söylenir. Arından Şeyh Ebu'l-Hasen Eş'arî'nin ashabının Şeyh Ebu Mansûr Mâturîdî ashabi üzerine galebe çaldıklarından bahseder ancak iki mezhep arasında çok fazla farklılık olmadığını Şâfiîlerin büyük imamlarından Subkî'nin oğlu Tâcuddin Subkî'nin (ö.771/1370) bu kanaatte olduğunu söyler. Tacuddin Subkî'nin iki mezhep arasındaki ihtilâflı meselenin 13 adet olduğu ve bunlardan altısının manevi, gerisinin lafzî ihtilaf olduğu şeklindeki görüşüyle girişi tamamlar.¹²⁵

Nûh b. Mustafa bu ikinci bölümün on fasıldan oluştuğunu söyler. Ana metinde olmayan bu konunun 10 alt başlığı şunlardır:

1.Fasıl: **Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin itikâdi beyanındadır (vr.55b-58a)**¹²⁶.

¹²² Abdurrahîm el-Merginânî, meşhur Hanefî fıkıh kitabı *el-Hidâye*'nin müellifi Burhâneddin el-Merginânî'nin (ö.593/1197) torunudur. *Fusûlu'l-İmâdiyye* adıyla meşhur olan bu eserin asıl adı *Fusûlu'l-ahkâm li usûli'l-ahkâm*'dir.

¹²³ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.49a-55a; krş. *Tercüme-i Milel ve nihâl* (1861),vr.86a-100b.

¹²⁴ Ehl-i Sünnetin itikadi görüşlerinin anlatıldığı bu bölüm vr.55a-89b arasındadır. Krş. *Tercüme-i Milel ve nihâl* (1861),vr.100b-163a.

¹²⁵ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.55a-55b.

¹²⁶ Esasen bu bölüm yukarıda da işaret ettiğimiz üzere Şehrestânî'nin temel metninde olmayıp mütercim Nûh b. Mustafa'nın kendi ilavesidir. Oldukça

Bu kısımda Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin itikadi görüşleri kimi zaman Mâturîdî ve Eş'arî farklılaşmasına da işaret edilerek özetlenmiştir.

Birinci faslın başı: *“Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin radiyallahu anhum i'tikâdları budur kim Hak Subhâhenu ve Teâlâ hazreti birdur, kadîmdur, araz ve cisim ve cevher deĝıldür ve musavver ve mahdûd deĝıldür...”* (vr.55b)

Birinci faslın sonu: *“Kâhine ve arrâfa ve mûneccime varup nesne sormak câiz deĝıldür ve cevaplarına dahi inanmak câiz deĝıldür. Ve cemaat hak ve savabdur ve furkat zeyĝ ve azabdur ve din-i makbul indellâh İslâmdur. Allahumme ehyinâ ale'l-İslâm ve emitnâ ale'l-îmân ve'hşurnâ fî zumrati ehli'l-İslâm bimennike ve keramike ya ze'l-celâli ve'l-ikrâm. Velhamdu lillâhi rabbi'l-âlemîn.”* (vr.58a.)

2.Fasıl: Zikr olunan akâidin delâili beyânındadır (vr.58a-69b)

Burada ise birinci fasılda özetlenen itikad meselelerinin ayet ve hadislerden delilleri verilmiştir. Kimi zaman burhân-ı temanu' gibi akli delillere de yer verilmiş bazen de delilsiz sadece açıklamayla yetinilmiştir. Ancak bu bölümde açıklanan hususlar bir önceki faslın birebir açıklaması değildir. Farklı konulara da girilmiştir.

İkinci faslın başı: *“Sâni-i âlem birdür ve mefhûmu vâcibu'l-vucûd bir zâtıdan gayrinun üzerine sâdik olması mumkin deĝildir. Ve ehl-i kelâm arasında bunda meşhur olan Burhân-ı temânü'dur.”* (vr.58a)

İkinci faslın sonu: *“Ve İmâm-ı A'zam Hazretlerinin 'Mâtâ ale'l-kufri' kavli sonra ihyalarına mâni' deĝıldür, câizdür ki küfr üzerine öle ve sonra Hak Teâlâ hazreti Habîb-i Ekremîni aleyhissalâtu vesselâm teşrif için anları ihyâ idüp îmâna geleler. Vallâhu Teâlâ a'lem. İntehâ.”* (vr.69b)

3.Fasıl: Hakikat-i İman Beyânındadır. (vr.69b-73a)

Bu fasılda imanın hakikati nedir başlığı altında imanın tanımı verilip amelin imandan bir cüz olup olmadığı mürtekib-i kebîra örneğinde işlenmiştir.

uzun olan bu bölüm için bkz. Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Mîl ve nihâl*, vr.55a-89b; krş. *Tercüme-i Mîl ve nihâl* (1861),vr.100b-163a.

Üçüncü faslın başı: “*İman lugatde mutlak anlamda tasdik manasınadır. ‘Lâm’ ile ve ‘bâ’ ile isti‘mâl olunur. ‘Âmentu lehû ve bihi’ denür. Manası saddaktuhu dimekdir.*” (69b)

Üçüncü faslın sonu: “*Pes bu içtima tevbesiz olan mürtekib-i kebîranun mümin olduğuna delil-i kâti‘ ve burhân-ı sâti‘dir. Zîrâ Hazret-i Rasûl-i Ekrem sallallahu aleyhi vesellem ‘lâ tectemiu ummeti ale‘d-dalâleti’ buyurmuşdur. Vallâhu a‘lemu bi’s-savâb.*” (73a)

4.Fasıl: İmânın ziyâde ve noksânı kabulünde ulemâ beyninde vâki olan ihtilâfâtın beyanında (vr.73a-74b)

Bu fasılda imanın artmayacağını ve eksilmeyeceğini söyleyen İmam-ı Azam Ebû Hanîfe’nin diğer üç mezheple ters düşmesine açıklama getirilmeye çalışılmıştır.

Dördüncü faslın başı: “*Eimme-i selâse ve mukallidleri ve umum muhaddisîn ve mütekellimin didiler kim, imân ziyâde ve noksan kabul eder ve İmâm-ı A‘zam ve mukallidleri didiler kim kabul itmez.*” (vr.73a)

Dördüncü faslın sonu: “*Her nesne ki kuldandır ol mahlûkdur. Zîrâ Hak Teâlâ cemî‘ sıfatıyla gayr-ı mahlûkdur ve kul cemî‘ sıfatıyla mahlûkdur. Ve Kim ki Hak Teâlâ’nın sıfatını sıfat-ı abdden temyiz itmeye ol dâll ve mubtedi‘dur. İntehâ kelâmuhu.¹²⁷ Vallâhu Teâlâ a‘lemu bi’s-savâb.* (74b)

5.Fasıl: İmanda istisnanın cevâzında ulemâ beyninde vâki‘ olan ihtilâf beyânındadır vr.74b-75a)

Bu fasılda “inşallah müminin” demeyi imanda şüphe olarak görüp cevaz vermeyen Hanefilerle bu ifadeyi caiz gören diğer üç mezhep arasındaki ihtilafa değinilmiştir. Mütercim bu kısa fasılda Ebu’l-Berekât Nesefî’nin (ö.710/1310)¹²⁸ *el-Umde* adlı kelama ilişkin kitabına atıfta bulunur. Keza Ömer Nesefî’ye ve onun *Akâid*’ini şerheden Sa‘duddin Teftâzânî’ye de atıfta bulunarak Hanefilerin

¹²⁷ Burada Nûh b. Mustafa’nın “intehâ kelâmuhu” ifadesi alıntı yaptığı kişinin sözü bitti anlamındadır. Burada ise bir önceki varakta Ebu Muîn en-Nesefî’nin *Bahru’l-Kelâm*’ından yaptığı alıntının bittiğini ifade etmek istemiştir.

¹²⁸ Metinde Nûh b. Mustafa, bu âlime Mahmûd Nesefî’nin diye atıfta bulunmuştur. Nesefîlerden *el-Umde* adlı kelim eserini Ebu’l-Berekât Hafızuddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî’ye ait olduğu için işaret edilen âlimin Ebu’l-Berekât en-Nesefî olduğunu tahmin ediyoruz.

görüşünün daha doğru olduğunu söyler. Ayrıca fasıl sonunda ayrıntılı bilgi için *Umde* kitabıyla kendisinin *Tuhfetu'z-Zâkirîn* kitabına bakılmasını tavsiye eder.

Beşinci fasılın başı: “*Ma'lûm ola ki kâilin 'ene mu'minun inşâallah' kavlinde iki mezhep vardır. Mezheb-i evvel adem-i cevâzdur. İmâm-ı A'zam ve ashâbı bu mezhebe zâhiblerdur. Zîrâ inşâallah kelime-i şekdur ve imanda şek, küfürdür.*” (vr.74b)

Beşinci fasılın sonu: “*Lâkin mezheb-i Hanefiyyeden sahih olan adem-i cevâzdur. Ve bu mahalde tafsili şerh Umde'de mesturdur ve bizim Tuhfetu'z-Zâkirîn nâm kitabımızda mezkûrdur. Murâdın iden müracaat itsun. Vallâhu a'lem.*” (vr.75a)

6.Fasıl: Ma'rifet-i Hudâ'nın vucûbu ve tarik-i tahsili beyanındadır. (vr.75a-77b)

Bu fasılda Allah'ı bilmenin aklen mi dinen (sem'an) mı olacağıyla ilgili Eş'ariler, Mâturidiler ve Mu'tezile arasındaki tartışmalara yer verilmiştir. Tasdiksiz marifetin iman olmadığı ve yine Süfîlerin marifetin *tasfiye-i bâtın* ile gerçekleşeceği şeklindeki görüşlerine de yer verilerek konu özetlenmiştir.

Altıncı fasılın başı: “*Ma'lûm ola ki ma'rifet-i Huda bi'l-icma vâcibdur. Lâkin anun tarik-i tahsilinde ihtilâf vardır beyne ehli's-sunneti ve'l-cemaa.*” (75a)

Altıncı fasılın sonu: “*Zîra ol îham ider ki anun hakka ma'rifeti hak olmaya. Hâlbu ki anun Hudâ'ya ol kendu nefsini kitâbında veyâhud lisân-ı Rasûlünde vasf itduği üzre ma'rifeti hakdur. Ve Hak olmamağa mecâli yokdur ve münâsib olmamak anı tevâzuan ve tezellulen ve temessüken dîrsedur. Amma i'tikâden dirse ol mü'min değidür. Vallâhu a'lem.*” (77b)

7.Fasıl: İmân-ı mukallidin sıhhat ve adem-i sıhhatinde vâki' olan ihtilâf beyânında (vr.77b-79b)

Bu fasılda mukallidin imanının geçerli olup olmadığıyla ilgili hem Mu'tezile hem de Ehl-i Sünnet içindeki farklı yaklaşımlara yer verilerek tafsili ve icmali irfan konularına girilmiştir.

Yedinci fasılın başı: “*İ'tikâd lugatde bir cismi bir cisme rabtdan ibâretdur ve istlâhda kalbi bir nesnenün üzerine akdden kinâydür.*”

Ve akîde, ahkâm-ı i'tikâdiyyeden üzerine kalbün akd olunduğu nesnenün ismidür." (vr.77b-78a)

Yedinci faslın sonu: *"Hatta bir emr-i acibi gördüklerinde Subhanallah! Ve bir halk-i garibi müşâhede itdiklerinde Subhane'l-hallâk! Dirler. Ve semada bir gürültü vâki oldukda ve ziyâde rüzgâr esdikde Hudâ'ya tesbîh iderler. Ve anı kemâl-i kudret ve neffâz-ı meşîet ile vasf eylerler.*" (vr.79b)

8.Fasıl: Tarîk-i vucûb-ı İman beyanındadır. (vr.79b-80a)

Bu fasılda Allah'ı bilmenin gerekliliği konusunda tüm mezheplerin ittifak içinde olduğu ancak bu bilmenin gerçekleşme şekli konusunda ihtilaf olduğu; Eş'arîlerin bu konuda sadece sem'î yani şeriatı esas alıp aklın burada bir payı olmadığını, Mu'tezile'nin tam tersi bir şekilde mutlak ölçü olarak akli esas alıp şeriatın bu konuda bir dahlinin olmadığına inandığını Hanefîlerin ise ölçü olarak şeriatı/sem'î esas almakla birlikte akli da burada bir vasıta olarak kabul ettikleri anlatılır.

Sekizinci faslın başı: *"Ma'lûm ola ki Hudâ'ya imanun vâcib olduğu muttefekun aleyhdur. Lâkin vucûbun tarik-ı subûti muhtelefun fıhtır. Ve Eşâ'ira indinde tariki mücerred sem'dur, aklın hergiz anda medhali yokdur.*" (vr.79b)

Sekizinci faslın sonu: *"Ya'nî akıl, Mu'tezile didikleri gibi mücibun bi'z-zât değildir. Ve Eşâ'ira didikleri gibi bi'l-külliyeye ma'zûl değildir. Belki ol tahsil-i ma'rîfet için âletdur ve bu mahallin tafsilî Tuhfetu'z-Zâkirîn nâm kitabımızda mesturdur. Murâd eyleyen ana müracaat eylesun. İnteha.*" (vr.80a)

9.Fasıl: Hakikat-ı İslâm ve anıyla iman beyninde olan nisbeti i'lâm beyânında (vr.80a-81b)

İman ve İslam kavramlarının sözlük anlamları verilmiş esasta her ikisinin aynı anlama geldiği vurgulanmıştır. Sa'duddin Teftâzânî'nin Nesefî Akaidi şerhine atıfta bulunularak iman ve İslam arasında fark görenlerin ihtilaflarının lafzi olduğu ifade edilmiştir.

Dokuzuncu faslın başı: *"İslâm lugatde mutlaken tâat ve inkıyâd ma'nâsınadır. Ve şer'de a'mâl-i zahireye inkıyâddur. Ya'nî kabul ve iz'ândur ki ol hakikat tasdikdur.*" (vr.80a)

Dokuzuncu faslın sonu: “*Ve eğer kabûl ve iz’ân ma’nâsına olan inkıyâd-ı bâtınla tefsir olunursa mefhumda müterâdif ve sıdk ve hamilde mütesâvî olur. Eyle olıcak bu mahalde vâki’ olan nizâ’ lafzî olur. İntehâ kelâmuhu. Vallâhu a’lem.*” (vr.81b)

10. Fasıll: Her mükellefe Hakk-ı Hudâ’da ve hakk-ı Rusulünde itikâdı vâcibe, mumtenia ve câize olan umurun beyanındadır. (vr.81b-89b)

Burada konunun 7 maksadının olduğu söylenir. 1.Maksad Allah hakkında vacip olan hususları beyan etmektir ki bu da Eş’ariler nezdinde ittifakla 13 sıfatın vacip olduğu söylenir. Bu on üç sıfat; vücûd, kıdem, bekâ, muhâlefetun li’l-havâdis, zatiyla kâim olması, vahdaniyet, irade, ilim, hayat, sem’î, basar ve kelamdır. (vr.81b-83b) Mütercim ikinci maksada geçmeden bizim mezhebimizde Allah için vacip olan 13 sıfata 7 sıfat eklendiğini söyler. Bu ilave 7 sıfat; âlim olması, kâdir olması, murîd olması, hayy olması, semî’ olması, basîr olması ve mütekellim olmasıdır ki bu sıfatlara, sıfât-ı ma’neviyye denir. Böylece Allah zatiyla muttasıf olduğu sıfatlar toplamda 20’ye çıkmış olur. Diğer maksadlar da Allah için mumteni olan hususlar, Rasulullah için vacip olan mumteni olan vb. sıfatlarla ilgili hususlar ele alınmıştır. Ayrıca kelime-i tevhidin anlamı bu çerçevede ele alınmıştır.

Onuncu faslın başı: “*Ve bu fasıl yedi maksadı müştemildir. Maksad-ı evvel, hakk-ı Hudâ’da vâcib olan umûrî beyân ider. Ma’lûm ola ki hakk-ı Hudâ’da azze ve celle Eşâtra indinde bi’l-ittifâk on üç sıfat vâcibdur. Evvelkisi vücûddur.*” (vr81b)

Onuncu faslın sonu: “*Pes her âkile lâzım olan oldur ki bu kelime-i şerîfenin zikrini iksâr ve akâid-i dinden anın müştemile olduğu umûrî istihzâr eyeleye. Vallâhu a’lem. Hafî olmaya kim Ehl-i sünnet ve cemaat usûl-i dinde ittifaklarından sonra ahkâm-ı şer’iyyede ve mesâil-i ictihâdiyyede ihtilâf itdiler. Ve usûl-i erkân-ı ictihâd dördür; kitab, sünnet ve icma ve kıyas.*” (vr.89b)

5. Kitabın İslam Mezhepleri Tarihi Dışında Kalan Bölümleri Hakkında

Böylelikle Şehrestânî’nin *el-Milel ve’n-nihal* adlı eserinin İslam Mezhepleriyle ilgili birinci kısmı tamamlanmıştır. Kitabın ikinci bölümünde Ehl-i Kitap; Yahudiler ve Hıristiyanlar başlığıyla ele

alınmışken¹²⁹ üçüncü bölümde Kendilerine Kitap İndirilme Olasılığı Olanlar başlığında Mecûsiler, Dualistler/Seneviler (Maniheistler, Mazdekler, Deysâniler, Merkayûniler ve Keyneviler) ele alınmıştır.¹³⁰ Bu üç bölümle birlikte kitabın birinci cildi ya da müellifin tasnifine göre *el-Milel* kısmı bitmiş bâtıl, beşeri dinler anlamında *en-Nihal* kısmına geçilmiştir. Bu kısmın birinci bölümünde *Ehlu'l-Ehvâ ve'n-nihal* başlığı altında Sâbiiler, Rûhâniler, Ashâb-ı Heyâkıl (Putperestler), Hırnâniler; ikinci bölümde Filozoflar başlığı altında yedi büyük filozofun görüşleri, Hikmet Sahiplerinin görüşleri, Mûteahhir Yunan Filozofları başlığında Aristoteles'in 16 meseyle ilgili görüşleri, İskender-i Rûmî'nin (Büyük İskender) hikmetleri, Diyojen-i Kelbî'nin hikmetleri, Şeyh Yûnânî ve Aristo'nin diğer bazı talebelerinin görüşleri aktarılmıştır. Kitabın ikinci bölümünün dördüncü faslında Mûteahhir İslam Filozofları başlığı altında İbn Sina'nın Mantık, İlahiyat ve Tabiat'la ilgili görüşleri aktarılmış ardından Şehrestânî'nin Tabiat meselesiyle ilgili altı mukaddimesine yer verilerek bu bölüm tamamlanmıştır. Kitabın üçüncü bölümünde Câhiliye Araplarının görüşleri anlatıldıktan sonra kitabın dördüncü ve son bölümünde ise Hindlerin görüşleri aktararak kitap tamamlanmıştır.¹³¹

Çeviride ise bu bölüm muhtasaran ele alınmıştır. Mütercimimiz **“Hâtime: Millet-i Hanefiyyeden ve Şeriat-ı İslâmiyyeden Hâriç olan Tavâyif”** başlığı altında ehli kitap olanlar ve olmayanlar diye iki kısmın bulunduğunu söyleyerek bir giriş yapılmış ardından kitapta olmayan bazı hususları ilave etmiştir. Bunlar Rasulullah (sav)'in peygamberliğine delalet eden akli ve nakli delillerin sıralanmasıdır ki burada 10'un üstünde husus sayılmış nakli olarak da Tevrat ve İncillerden 7 adet metin örnek olarak verilmiştir. Ardından kitapla paralel olarak Yahudilerin nesh ve beda anlayışlarına temas edilmiştir.¹³² Daha sonra yine kitapla paralel olarak Yahudilerin 71 fırkaya ayrıldıkları ve bunlardan çok meşhur olanları zikredileceği diğerlerinin ise bu altı fırkadan neş'et ettiği

¹²⁹ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 208-228.

¹³⁰ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 229-255.

¹³¹ Bk. Şehrestânî, *el-Milel ve'n-nihal*, II:3-265.

¹³² Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihal*, vr.93b-99b; *Tercüme-i Milel ve nihal* (1861),vr.169b-180b.

söylenir.¹³³ Yahudilerden sonra Hıristiyanlık da kısmen kitapla paralel ele alınmıştır ancak burada 124 bin peygamber ve 313 rasul olduğuyla ilgili rivayetler değerlendirilmiş, ulu'l-azm peygamberler konusu işlenmiş ardından Hıristiyanların 3 temel fırkadan 72 fırkaya ayrıldıkları telif-çeviri şeklinde anlatılmıştır.¹³⁴ Kitapta üçüncü bölüm olarak ele alınan “Kendilerine Kitap Verilme Şüphesi Olanlar” ise kitaba nazaran muhtasar bir şekilde ele alınmıştır.¹³⁵ Şehrestâni'nin *el-Milel* kitabının ikinci kısmı olan ve birinci kısım kadar hacimli olan *Ehlu'l-Ehvâi ve'n-Nihal* kısmı –kullandığımız Keylânî neşrinde 265 sayfadır- son derece muhtasar bir şekilde 11 varakta ele alınmıştır. Sokrat, Eflatun ve Aristo'dan ve Aristo'nun görüşünü açıkladığı 16 meseledeki görüşü aktarılmış müteahhir İslam filozoflarının çoğunun da Aristo mezhebi üzerinde olduğu söylenip konu bitirilmiştir.¹³⁶

Sonuç

İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalının en önemli erken dönem kaynaklarından birisi olan Şehrestâni'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eseri önemine binaen 17.yüzyılda Türkçeye de çevrilmiştir. Velûd bir Osmanlı âlimi olan Nûh b. Mustafa'nın yapmış olduğu çeviriyi ana metinle yapmış olduğumuz bu mukayeseli çalışmada şu sonuçlara ulaştık.

1. Öncelikle bu çalışma tam bir çeviri değildir. Zira mütercim Nûh b. Mustafa'nın da yazmanın başında “tebdil ve tağyire muhtaç olan mevâzi'de ziyâde ve noksanla tasarruf olundu” diyerek işaret ettiği üzere gerekli yerlerde ilaveler ve çıkarmalar olan bir metindir. Esasen bu çalışmanın 17.yüzyıla ait olduğu göz önünde bulundurulursa o dönemler için tam bir çeviri beklemek gerçekçi olmaz. Benzeri birçok örneklerinde görüldüğü üzere geçmiş zamanlarda çeviri, tamamen mütercimin inisiyatifine bağlı olarak özet, ilaveli, çıkarmalı yarı-telif, yarı-çeviri şeklinde yapılmaktadır.

¹³³ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.99b-101a.

¹³⁴ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.101a-106a.

¹³⁵ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.106a-109a.

¹³⁶ Bk. Nûh b. Mustafa, *Tercüme-i Milel ve nihâl*, vr.109a-120a.

2. Şehrestâni'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinin matbu neşirleri, en azından incelediklerimiz, Muhammed Seyyid Keylânî tarafından 1961 yılında neşredilen tahkikli edisyona dayanmaktadır. Zira matbu neşirlerde yer alan kitap bölümleri ve alt başlıklar ilk defa Keylânî tarafından yapılmış sonraki matbu neşirler ifade etmeseler de Keylânî'nin bu tasnifini kullanmışlardır.

3. Şehrestâni'nin ana metnine bağlı kalınarak yapılan Keylânî neşriyle Nûh b. Mustafa'ya ait farklı istinsah tarihli iki adet yazmayı hacimsel olarak karşılaştırdığımızda içerik ve kapsam itibarıyla büyük bir farklılık göze çarpmaktadır. Kitabın İslam Mezhepleriyle ilgili hacimli kısmıyla Yahudi, Hristiyan ve kendilerine kitap şüphesi olan mezheplerin ele alındığı birinci bölümde çeviri kısmen özet şeklinde yapılmış bazı yerlerde de kitapta olmayan ilave bilgilere yer verilmiştir. Kitabın semavi olmayan beşerî kaynaklı mezheplerin anlatıldığı *el-Ehvâ ve'n-nihal* kısmında ise konu çok özet bir şekilde kabaca ana metnin %10'una tekabül edecek bir kısalıkta ele alınmıştır.

4. Nûh b. Mustafa, ana metinde olan bazı ihtilafı konuları çeviride ele almamış ya da ana metinde olmayan bazı hususları çeviriye ilave etmiştir. Bu tavrının arkasında pek muhtemeldir ki 'halka lâzım olan bilgileri verip, kafa karıştıracı konulara temas etmemek' gibi bireysel bir sâik sözkonusudur. Ana metinde yer alan Hz. Osman'a yöneltilen eleştiriler, Cemel ve Sıffin Savaşlarıyla ilgili anlatımların atlanması bunun en açık örneğidir.

5. Şehrestâni, İslam Mezheplerini taassup göstermeden kendi kaynaklarına dayalı olarak anlatmaya gayret edeceğini söyleyerek görece objektif bir şekilde mezhepleri betimlerken Nûh b. Mustafa, çevirisine 73 fırka rivayetiyle başlayarak konuyu Fırka-i Nâciye ve Fırka-i Dâlle bağlamında ele almıştır. Ehl-i Sünnet dışı fırkaları eleştirel bir gözle ele almıştır.

6. Çeviri metinde dikkat çeken bir husus da çevirmenin ana metnin konu işleyiş sırasına uymayıp takdim-tehirler yapmasıdır. Örneğin Şehrestâni, İslam mezheplerini tevhid, sıfat, adalet, va'd-va'id, sem'ıyyât-akıl konularında mezheplerin birbiriyle zıt fikirlere sahip olması bağlamında Mu'tezile, Cebriyye, Sıfâtiyye (Ehl-i Sünnet anlamında), Hâriciler, Mürcie, Şia ve Ehl-i Furu' (Ashab-ı Hadis ve

Ehl-i Rey beraber) sırasıyla işlemişken Nûh b. Mustafa muhtemelen kendince konunun önemine binaen Mu'tezile, Şîa, Hâricîler, Mürctie, Neccâriye, Cebriye ve Müşebbihe sıralamasıyla konuyu ele almıştır. Müellifin fırka-i nâciye ve fırka-i dâlle ayrımı gütmeden konulara yaklaşımı sadedinde ele aldığı mezhepleri, mütercim fırka-i dâlle başlığında ele almıştır. Yine ana metinde olmayan Fırka-i Nâciye başlığı altında ise Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in itikadi fikirlerini uzunca anlatmıştır. Bu ilave kısımda Fırka-i Dâlle olarak gördüğü mezheplerin aykırı görüşlerini ön plana çıkarıp onları neredeyse tekfir etme tavrı içerisine girmiştir. Görüşlerini teyit etmek için Hanefî fetva kitaplarından bolca örnekler vermiştir.

7. Ana metinde Şîa, tarihsel kronolojisine de uygun olarak altıncı sırada anlatılmışken çeviri metinde hemen Mu'tezile'den sonra ikinci sırada anlatılmıştır. Şîa'yla ilgili kısımda metne çok bağlı kalınmamış ve daha çok Gulât-ı Şîa merkezli sübjektif bir Şîa anlatımı söz konusu edilmiştir. Şîa'nın geçmişte ve günümüzde en büyük çoğunluğunu teşkil eden İmamiliğe ana metinde uzunca yer verilmesine rağmen çeviride yeterince yer verilmemesi çevirinin yapıldığı 17.yüzyıl siyasi koşullarında Osmanlı-Safevi mücadelesinin din alanına taşınıp Sünnî-Şîî karşıtlığı şeklinde devam etmesi sebebiyle bir tür toplum mühendisliği örneği olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak Nûh b. Mustafa'nın *Tercüme-i Milel ve nihâl* adlı eseri, Şehrestânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl* adlı eserinin tamamının değil belki yarısının kısmi çevirisidir. Bu yönüyle bu eser için yarı-çeviri, yarı-telif yoluyla yapılmış bir çalışma demek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA**Yazma Eserler**

Nûh b. Mustafa el-Mısrî. (1070/1660). *Tercüme-i Milel ve nihâl*. Milli Kütüphane-Ankara, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, DVD No:499, Arşiv no: 06 Mil Yz A 7703, İstinsah tarihi: 11 Rebiulâhir 1113/15 Eylül 1701. 210x136-155x88 mm ölçülerinde. 120 yaprak, 19 satırlı, harekeli nesih. Eser kendiliğinden numaralandırılmış olup vr.1b-120a arasındır.

Nûh b. Mustafa Konevi. (ö.1070/1660). *Tercüme-i Milel ve nihâl*, Milli Kütüphane-Ankara, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, DVD No: 580, Arşiv no: 06 Mil Yz A 8656, İstinsah tarihi: 1277/1860. 140x60 mm ölçüsünde, 217 yaprak, 15 satırlı, nesih yazılı.

Şhrestâni, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebû Ahmed. (ö.548/1153). *el-Milel ve'n-nihal*. Müstensih: İsmail b. İbrahim el-Urmevî. İstinsah tarihi: 589/1193. İstanbul Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu. 1b-175b.

Diğer Kaynaklar

Aktaş, Mustafa. *Nuh b. Mustafa el-Konevî'nin 'el-Fevâidü's-Seniyye fi'l-Mesâilî'd-Dîniyye' Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Ünivesitesi, 2016.

Aytekin, Mehmet Ali. "Nûh b. Mustafa'nın el-Kelimâtü's-Şerife fi tenzihi Ebî Hanife Adlı Eserinin Tahkikli Neşri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (Nisan 2012): 203-244.

Aytekin, Mehmet Ali. *Nuh b. Mustafa'nın "el-Kelimâtü's-Şerife fi Tenzihi Ebî Hanife" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008.

Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed. (ö.429/1037). *el-Fark beyne'l-Fırak*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1411/1990.

Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil. (ö.324/935). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'h-tilâfu'l-musallîn*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1419/1999.

Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015.

İsferâyini, Ebu'l-Muzaffer. (ö.471/1078). *Et-Tebşir fi'd-Dîn ve temyîzu'l-fırkati'n-nâciyeti ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1403/1983.

Kaplan, Doğan. *İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri*. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (Bahar 2007): 197-219.

Koç, Şükrü. *Osmanlı Âlimlerinden Nuh b. Mustafa'ya Göre Risâlet ve Nübüvvet Arasındaki Farklar*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.

Özel, Ahmet. "Bezzâzi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6:113-114. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Özel, Mustafa. "Hizânetü'l-Ekme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18:180-182. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Özkılıç, Canan. *Sunnitization Through Translation: Nuh ibn Mustafa's (1590-1660) Tercüme-i Milel ve Nihal*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, 2015.

Seçkiner, Mehmet H. *Amasyalı Nuh b. Mustafa'nın Tenzîhu'l-İmam Ebî Hanîfe ani't-Türrehâti's-Sahîfe Eserinin Tahkiki*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

Şhrestâni, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebû Ahmed. (ö.548/1153). *el-Milel ve'n-nihal*. Ed. William Cureton. London: Society for the publication of Oriental texts, 1846.

Şhrestâni, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebû Ahmed. (ö.548/1153). *el-Milel ve'n-nihal*. Thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Kâhire: Mektebetu ve matbaatu Mustafa el-Bâbi el-Halebî ve evlâdih, 1381/1961.

Şhrestâni, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebû Ahmed. (ö.548/1153). *el-Milel ve'n-nihal*. Thk. Emîr Ali Muhennâ-Ali Hasan Fâ'ûr. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1419/1998.

Senses, Hafsa. *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerife fi Tenzîhi Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008.

Teftâzânî, Sa‘duddin Mes‘ûd b. Ömer b. Abdullah. (ö.793/1390). *Şerhu'l-Makâsıd*. Thk. Abdurrahman Umeyra. 1-5. 2.Basım. Beyrut: ‘Âlemu’l-kutub, 1419/1998.

Türker, Ömer. “Nûh b. Mustafa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33:230-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Konevî, Cemâleddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26:164-165. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

SUMMARY

The book of *al-Milal and nihal of Shahrastani* (d.548/1153) is one of the most important early sources of the History of the Islamic Sects and It was also translated into Turkish in the 17th century due to its importance.

We compared the Ottoman scholar Nuh b. Mustafa's (d. 1070/1660) Turkish translation of *al Milal and nihal* with the main text and in this comparative study we reached the following conclusions.

First of all, Nuh b. Mustafa's book *Tercüme-i Milal and Nihal* is not a complete translation of al Shahrastani's book *al-Milal and nihal*. Because as the translator Nuh b. Mustafa pointed out at the beginning of the manuscript as "tebdil ve tağyire muhtaç olan mevâzi'de ziyâde ve noksanla tasarruf olundu" he made some additions and extractions where necessary. In fact, considering this work belongs to the 17th century, it would not be realistic to expect a full translation for those periods. As can be seen in many similar examples, in the past, "the translation" has been done in the form of summary, subtractive, semi-copyright and semi-translations depending entirely on the initiative of the translator.

The printed publications of Shahrastani's *al Milal and nihal* are based on the text edited by Mohammed Sayyid Kaylani in 1961. Because the book chapters and subheadings in the printed publication of *al Milal* were made by Kaylani for the first time, the other publications used this classification of Kaylani even though they did not express this.

When we compare the volume of Kaylani and the two different copies of translation belonging to Nuh b. Mustafa, there is a big difference in terms of content and scope. In the first part of the book, where the voluminous part of the Islamic Sects and the denominations of Jews, Christians and others are considered, the translation has been partially summarized and in some places additional information were included. In the second part al Ahwa and Nihal section of the book, which describes non-celestial human sects, the subject is dealt with in a very brief manner, roughly 10% of the main text.

The translator Nuh b. Mustafa did not address some of the controversial issues contained in the main text in the translation and he added some issues that were not in the main text to the translation. Behind this attitude, it is very likely that there is an individual motive such as giving the public the necessary information and not making contact with confusing issues.

Shahrastani said that he would endeavor to explain Islamic Sects based on their own resources without showing any fanaticism, while Nuh b. Mustafa started his translation with 73 sects hadith narrated in the context of Fırka-i Nâciye and Fırka-i Dâlle. He handled the non-Ahl al-Sunnah denominations critically.

Another remarkable point in the translation text is that the translator does not comply with the order of contents of the main text. For example Shahrastani in the context of having opposing ideas of sects in terms of tavhed, God's attributes, justice, promise and threat (al waad val waid), unseen matters (samiyyat) and reason handled the denominations Mu'tazila, Jabriya, Sıfatiya, al Hawaric, Murjia, Shi'a and Ahl al Furu (Ashab al Hadits and Ashab al Ray together) respectively, while Nuh b. Mustafa handled the issue in order of Mu'tazila, Shia, al Hawaric, Murjia, Najjariya, Jabriya and al Musabbiha. The author has dealt with sects under the title of Islamic Sects while the translator has made the distinction between Fırka-i Dalla and Fırka-i Najiya and he handled the sects under the title of Heretic Sects. Again under the title Fırka-i Nâciye, which is not in the main text, he has long explained the beliefs of ahl al Sunnah and al Jamaat. In this appendix, he put forward the contradictory views of the sects which he saw as Fırka-i Dâlle and took an attitude of almost rejecting them. He gave plenty of examples from Hanafi fatwa books to confirm his views.

In the main text, Shi'a is presented in sixth place in accordance with its historical chronology, while the translation is described it in the second place immediately after Mu'tazila. In the section about the Shi'a, the translation text is not very adhered to the main text. A subjective narrative Shi'a narration based on Ghulat-ı Shi'a was preferred. Although the Imamism, which constitutes the greatest majority of Shi'a in the past and present, has long been included in

the main text, it has not been adequately translated. The reason for this may be that the Ottoman-Safavid struggle continued in the form of Sunni-Shiite opposition by moving to the field of religion in the 17th century political conditions where the translation was made. Therefore, this translation can be considered as a kind of social engineering example.

Consequently, Nuh b. Mustafa's translation of Shahrastani's *al Milal and nihai* is not a literally complete translation. It is a partial translation and in this respect, it would not be wrong to say that this work is a semi-translation, semi-copyrighted work.

Ek 1: Mukayeseli *el-Milel ve'n-Nihal-Tercüme-i Milel ve Nihal* İçerik Tablosu

Kitap	El-Milel ve'n-Nihal Keylânî Neşri (1961) 589/1193 tarihli el yazmasıyla mukayese edilmiştir.	Tercüme-i Milel ve Nihal, Nûh b. Mustafa çevirisi (1701 istinsah tarihli yazma esas alınmıştır.)
<p>GİRİŞ</p> <p>5 MUKADDİME</p>	<p>5 Mukaddime Yer Alır.</p> <p>1. Mukaddime: Coğrafi, etnik ve çeşitli açılardan insanların taksimi</p> <p>2. Mukaddime: İslam mezheplerinin tespitinde ortaya koyduğu 4 ölçü; tevhid-sıfat, kader ve insanın fiilleri, va'd-va'id, imamet konularındaki ayrışmaya göre mezhep kabul ediyor. Dört büyük fırka Kaderiyye-Sıfatiyye-Hariciler-Şîa</p> <p>3. Mukaddime: İblis'in 7 şüphesi</p> <p>4. Mukaddime: İslam toplumunda ortaya çıkan ilk ihtilaflar. 10 adet ihtilaf zikredilmiştir.</p> <p>5. Mukaddime: Kitabın telif edildiği sistematik yol hakkında matematiksel bir açıklama.</p>	<p>Sadece 3 ve 4.Mukaddimeler mevcut.</p> <p>1. Mukaddime: Çeviride yok.</p> <p>2. Mukaddime: Çeviride yok.</p> <p>3. Mukaddime: İblis'in 7 şüphesi özet bir şekilde ele alınmış.</p> <p>4. Mukaddime: İlk ihtilaflardan 8 adet özet olarak aktarılmış.</p> <p>5. Mukaddime: Çeviride yok.</p>
<p>4. Mukaddime (İlk İhtilaflar)</p> <p>Ana Metinde 10 adet ihtilaf</p>	<p>1. Kırtas Olayı</p> <p>2.Usâme b. Zeyd'in ordu komutanı olarak tayini.</p> <p>3.Hz.Ömer'in Rasulullah'ın</p>	<p>Ana metindeki ilk 2 İhtilaf zikredilmemiştir.</p> <p>1.Hz.Ömer'in Rasulullah'ın ölümüne verdiği aşırı tepki.</p> <p>2.Rasulullah'ın (sav) nereye defnedileceği.</p>

<p>zikredilmiştir.</p>	<p>ölümüne verdiği aşırı tepki.</p> <p>4.Rasulullah'ın (sav) nereye defnedileceği.</p> <p>5. Kimin halife olacağı, imamet ihtilafı.</p> <p>6.Fedek hurmalığı meselesi.</p> <p>7.Zekât vermeyenlerle savaş.</p> <p>8.Hz.Ebubekir'in kendisinden sonra Hz. Ömer'i halife olarak tayin etmesi.</p> <p>9.Hz.Ömer'in kendisinden sonra halife olacak kişiyi seçmek için şura üyeleri tayin etmesi.</p> <p>10. Hz. Ali döneminde yaşanan Cemel ve Sıffin Savaşları, Haricilerin ortaya çıkışı</p>	<p>3. Kimin halife olacağı, imamet ihtilafı.</p> <p>4.Fedek hurmalığı meselesi.</p> <p>5.Zekât vermeyenlerle savaş.</p> <p>6.Hz.Ebubekir'in kendisinden sonra Hz. Ömer'i halife olarak tayin etmesi.</p> <p>7.Hz.Ömer'in kendisinden sonra halife olacak kişiyi seçmek için şura üyeleri tayin etmesi. (Çok kısa bir şekilde ele alınmıştır.)</p> <p>8. Hz. Ali döneminde yaşanan Cemel ve Sıffin Savaşları, Haricilerin ortaya çıkışı (Kısaca ele alınmıştır.)</p>
<p>4. Mukaddime Devam Erken Dönem İslam Toplumunda İmamet ve Usul'de İhtilaflar</p>	<p>1- Burada kısaca İslam Toplumunun seçim ve ittifak anlayışıyla nass ve tayin anlayışı şeklinde iki farklı imamet anlayışına sahip olduğu dile getirilir.</p> <p>2- İlk görüşü savunanlar özet bir şekilde ele alınmıştır. Nass-tayin fikrinde olanlar ise uzunca ele alınmıştır.</p> <p>3- Usûlde ise kelâmi tartışmaların yaşandığı dile getirilir. Sahabe sonrası dönemden Ma 'bed el-Cüheni ve Gaylan ed-Dımeşki'den</p>	<p>1- İmamet anlayışında seçim ve ittifak düşünceinin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e ait olduğu söylenip imametın şartları 11 adet olarak uzun uzun anlatılmıştır. Metinde olmayıp da çeviride olan ilk uzun bölüm burada başlar.</p> <p>2- Nass-tayin fikrinde olanlar ise özet bir şekilde ele alınmıştır.</p> <p>3-Bu kısım çeviride yer almamaktadır.</p> <p>4- Bu kısım çeviride yer almamaktadır.</p>

	<p>bahsedilir. Meşhur Mu'tezili âlimler görüşleriyle zikredilir.</p> <p>4- Eş'ari'nin ortaya çıktığı döneme kadar fikir ve şahıslardan örnekler verilir, Kelam ilminin ortaya çıkışı, Abbasiler döneminde kelami tartışmaların artması, selefin Mu'tezile'yle nassların zahirine dayalı ikna yöntemini kullanırken Eş'ari'nin ortaya çıkışıyla kelâmi yöntemlerin kullanılmaya başlandığı ve Eş'ariliğin gelişimi anlatılır.</p>	
BİRİNCİ BÖLÜM		
Müslüman, Ehl-i Kitap ve Kendilerine Kitap Gönderilmiş Olma İhtimali Bulunanların Mezhepleri		Fırka-i Dâlle Beyanındadır
Giriş	<p>1-Cibril hadisine dayalı olarak İman, İslam ve İhsan'ın tanımları yapılır.</p> <p>2. Usûl ve fûru' kavramları tanımlanır. Usûlün kelamı, fûru'un fikhî ilgilendirdiğinden bahsedilir. Usûl ehlinin tevhid, adalet, va'd ve va'îd, sem'îyyât ve akl konularında ihtilaf ettiğinden bahsedilir. Bu konularda Mu'tezile-Sifâtiyye, Kaderiyye-Cebriyye, Mürchie-Va'idiyye, Şia-Hâriciler arasında tam bir zıtlık olduğundan bahsedilir.</p>	Bu konulara çeviride ye verilmemiştir.

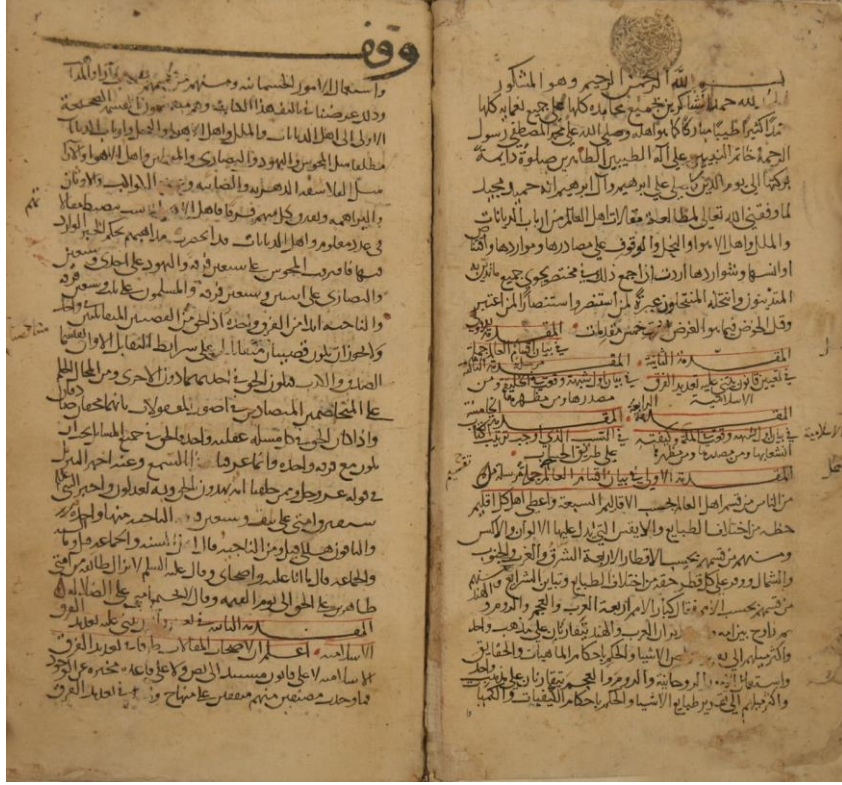
1.Bab: MÜSLÜMANLAR	1.Bab: Fırka-i Dâlle
<p>7 Fasıldan Oluşur</p> <p>7 adet İslam Mezhebi Sayılmıştır.</p> <p>1.Mu ‘tezile</p> <p>2. Cebriyye</p> <p>3. Sıfâtiyye</p> <p>4. Havâric</p> <p>5. Mürcie</p> <p>6. Şia</p> <p>7. Ehl-i Furu‘</p>	<p>7 adet Mezhep Sayılmıştır. Bunlar Sırayla</p> <p>1.Mu‘tezile (12 fırka): Önce mezhepte üzerinde ittifak edilen hususlar dile getirilmiş, ardından 12 alt fırkadan bahsedilmiştir.</p> <p>2.Cebriyye (3 fırka): İnsanın fiilleri konusunda Mu‘tezile’nin zıttı fikirlere sahip olması yönüyle ikinci sırada zikredilmiştir. Hâlis Cebriyye ve Mütevassıt Cebriyye ayırımından bahsedilmiştir.</p> <p>Alt kolları olarak Cehmiyye, Dirâriyye ve Neccâriyye sayılmıştır.</p> <p>3.Sıfâtiyye (3 fırka) Mu ‘tezile’nin sıfatları reddettiği için sıfatları kabul edenler/ispat edenler anlamında Sıfâtiyye’yi Selef için kullanan Şehrestânî, Sıfâtiyye’nin zaman içinde Eş‘ariliğe dönüştüğünü ifade eder.</p> <p>Sıfâtiyye’nin alt kolları olarak Eş‘arilik, Müşebbihe ve Kerramiye’yi sayar. İmam Eş‘arî’nin sıfatlar başta olmak üzere tüm kelami konularla ilgili görüşlerini zikreder. Sıfatiyye konusu kitapta işlenmemiştir. 4.Hâvâric (8</p> <p>Ana metinde yer almayan ilave bilgi vardır. Fırkaların, Fırka-i Dâlle başlığı altında toplamda 72 adet olup asıllarının 7 olduğu söylenir. Şu sırayla işlenmiştir.</p> <p>1.Mu‘tezile (20 fırka): Üzerinde ittifak edilen hususlar yarı çeviri-yarı telif özetle zikredilmiş, ardından 20 alt fırka zikredilmiştir. Konu anlatımında özellikle Nazzâm’ın görüşleri anlatılırken ruh-nefis-beden ilişkisi konusunda 7 sayfayı aşkın ilave malumat verilmiştir. Nazzâm’ın <i>cüz-i lâ yetecezzâ</i> ve <i>tafra</i> konuları ana metinde izah edilmişken çeviride bunlar isim olarak zikredildikten sonra <i>Mes’ele-i Fıkhiyye</i> başlığı altında Ehl-i Sünnet’in Mu‘tezile’ye reddiyesi bağlamında havuz suyundan abdest almanın akarsudan abdest almaktan daha faziletli olduğuna dair görüşü Hanefi fetva kitaplarından örnekle aktarılmıştır. Yine ana metinde Nazzâm’ın 11.görüşü olarak zikredilen Rafiziliğe meyliyle ilgili detaylı yaklaşımlar, Nazzâm’ın Hz. Ömer ve Hz.Osman’a yönelttiği eleştiriler burada kısaca ele alınmıştır. Hanefi fetva kitaplarından Hz. Ebubekir ve Hz.Ömer’e yakışsız söz söyleyenlerin katlinin vacip olduğu diğer sahabilerle ilgili konuşanların ise tazir cezasıyla tecziye edilecekleri ilavesi yapılır.</p> <p>2. Şia (22 fırka). Tanım ana metinle paralel anlatılmış ardından içerik farklılaşmıştır. Şia’nın alt fırkalarının temelinin 3 fırkaya dayandığı 18 tanesi Gulât olmak üzere Zeydiyye ve İmâmiyye ile sayının 20’ye ulaştığı söylenir. Ancak sonuçta 22 alt fırka oldukları</p>

<p>fırka). Hâriciliğin tanımı, ortak görüşleri, Hz. Ali'ye en çok karşı çıkan Hâricî liderlerin isimleri ve 8 adet Hâricî fırkası görüşleriyle açıklanır.</p> <p>5.Mürctie (6 fırka). Tanım yapılmış, Hâricî, Kaderî, Cebri ve Hâlis Mürctie tasnifinden bahsedilmiştir. Ebû Hanîfe'ye Mürციü yakıştırmasının Mu'tezile ve Hâricîlerin Vaidîlerinin kendilerini eleştiren herkesi Mürციü olarak kodlamasına dayandığını Ebû Hanîfe gibi amel konusunda çok titiz olan birinin amelleri hafif görmesinin düşünölemeyeceğı söylenir.</p> <p>6.Şia (5 fırka). Şia'nın tanımı, ortak görüşleri, nass-tayin, takiyye vb. konular ele alınmış.</p> <p>Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Gulât ve İsmailiyye olmak üzere beş alt firkadan oluştuğı dile getirilmiştir.</p> <p>-İmâmiyye uzun uzun anlatılmış, nass-tayin fikirleri eleştirilmiştir.</p> <p>-İsmailiyye'yi İslam Mezhepleri dışında görme eğiliminden bahsetmiştir.</p> <p>-Hasan Sabbah'ın davet yöntemiyle ilgili risalesini çevirmiştir.</p>	<p>dile getirilir.</p> <p>İsmaililiğı kitaba bağılı olmaksızın anlatmıştır.</p> <p>Zeydiliğı muhtasar anlatmıştır.</p> <p>Ebû Hanîfe'nin İmam Zeyd ve Ehl-i Beyt'e verdiği destekle ilgili nakilde bulunmuştur.</p> <p>Şia'nın en önemli kolu olan İmamilik hakkında ana metinde uzun bir anlatım varken çeviride çok özet bir anlatım söz konusudur.</p> <p>3. Havâric (20 fırka). Ana metinde 4.sırada anlatılan Hâricilik kısmen metinden farklı anlatılmıştır. Sadece Hâricilik tanımı yapılmış ardından Hâricîlerin 20 alt fırkasından bahsedilmiştir. Bazı konularda, müşriklerin çocuklarının durumu gibi Ebû Hanîfe'nin tevakkuf ettiğı meselelerdendir deyip ilave bilgiler verilmiştir.</p> <p>4. Mürctie (5 fırka). Konu ana metinle paralel işlenmiştir. Alt firkalar açıklanırken "Fâide" başlığı altında "Allah, Âdem'i kendi sûretinde yarattı" rivayetiyle ilgili uzunca bir şerh ilave edilmiştir.</p> <p>Ebû Hanîfe'yle ilgili Abdulah b. Mübârek'in övgü dolu sözüne yer verilmiş. Arından "Tenbihât" başlığı altında Ehl-i Sünnet'in amellerin, iman hakikatine dâhil olmadığı ancak farz ibadetleri inkâr edenlerin kâfir olduğu konusunda ittifak ettiklerine ve namazı terkedenin hükmüyle ilgili dört mezhep imamının görüşüne uzunca yer verilmiştir.</p> <p>5. Neccâriyye (3 fırka) Şehrestânî, Neccâriyye'yi Cebriyye'nin bir alt kolu olarak vermişken çeviride müstakil bir mezhep olarak</p>
--	---

	<p>7.Ehl-i Furu' (İctihad'ın Şartları, Ehl-i Hadis-Ehl-i Rey)</p> <p>Kitap, Sünnet, İcma, Kıyas ve içtihadın şartlarından bahsedilmiştir.</p> <p>Ashab-ı Hadis ve Ashab-ı Rey'in müçtehitlerinden bahsedilmiştir.</p> <p>Bu konu çeviride yer almamıştır.</p>	<p>ele alınmıştır.</p> <p>6.Cebriyye (1 fırka) Ana metinde ikinci sırada anlatılan Cebriyye çeviride altıncı bölüm olarak metne göre daha özet bir şekilde anlatılmıştır. Hâlis Cebriyye ve Mütevevssıt Cebriyye'den bahsedilmiş. Örnek olarak Cehm b. Safvân verilmiştir.</p> <p>7.Müşebbihe (1 fırka) Ana metinde sıfatları kabul etmeleri yönüyle Sıfâtiyye içerisinde değerlendirilen Müşebbihe fırkası, çeviride Müslüman fırkaların sonuncusu olarak zikredilmiştir.</p> <p>-Ehl-i Sünnet ve Cemaatin İnanç Esasları</p> <p>-Çeviride Sıfâtiyye konusuna hiçbir şekilde temas edilmemiştir. Ancak konu sonunda ana metinde olmayan Ehl-i Sünnet dışı mezheplerin durumları ve uzunca bir alıntıda da Ehl-i Sünnet ve Cemaat'ın genel fikirleri anlatılmıştır.</p>
<p>2.Bab: EHL-İ KİTAP</p>		<p>Hâtime: Millet-i Hanefiyyeden ve Şeriat-ı İslâmiyyeden Hâriç olan Tavâyif</p>
	<p>1.Yahudiler altı temel fırkadan bahsedilmiş alt kollarıyla 71 fırkaya ulaştıkları dile getirilmiştir.</p> <p>2. Hıristiyanlar, üç temel fırkadan 72 fırkaya ulaştıkları anlatılmıştır.</p>	<p>Rasulullah'ın (sav) peygamberliğine akli ve nakli deliller sadedince Tevrat ve İncillerden 7 adet metin örnek olarak verilmiştir. Ardından kitapla paralel yarı telif yarı çeviri bir anlatım söz konusudur.</p>
<p>3.Bab: KENDİLERİNE KİTAP GÖNDERİLME İHTİMALİ BULUNANLAR</p>		
	<p>1. Mecûsiler</p> <p>2. Seneviler (Dualistler)</p>	<p>Kitapta üçüncü bölüm olarak ele alınan "Kendilerine Kitap Verilme Şüphesi Olanlar"</p>

	(Maniheistler, Mazdekler, Deysâniler, Merkeyûniler, Keyneviler)	ise çeviride bu başlık olmaksızın kitaba nazaran muhtasar bir şekilde ele alınmıştır.
<p>İKİNCİ BÖLÜM</p> <p>EHLU'L-EHVÂİ ve'n-NİHAL (Beşeri Din ve Mezhepler)</p>		
1. Sâbiiler (Ashâb-ı Ruhâniyât, Ashâb-ı Heyâkıl ve Eşhâs, Hırnâniler)		Sokrat, Eflatun ve Aristo'dan ve Aristo'nun 16 meseledeki görüşü aktarılmış müteahhir İslam filozoflarının çoğunun da Aristo mezhebi üzerinde olduğu söylenip konu bitirilmiştir.
2. Filozoflar (7 Büyük Filozof), Hikmet Sahiplerinin Görüşleri, Müteahhir Yunan Filozofları (Aristoteles'in 16 Meselede Görüşü) Müteahhir Yunan Filozofları başlığında Aristoteles'in 16 meseleyle ilgili görüşleri, İskender-i Rûmî'nin (Büyük İskender) hikmetleri, Diyojen-i Kelbi'nin hikmetleri, Şeyh Yûnânî ve Aristo'nin diğer bazı talebelerinin görüşleri aktarılmıştır. Kitabın ikinci bölümünün dördüncü faslında Müteahhir İslam Filozofları başlığı altında İbn Sina'nın Mantık, İlahiyat ve Tabiat'la ilgili görüşleri aktarılmış ardından Şehrestânî'nin Tabiat meselesiyle ilgili altı mukaddimesine yer verilerek bu bölüm tamamlanmıştır.		
3. Câhiliyye Arapları		
4. Hindlilerin Görüşleri		

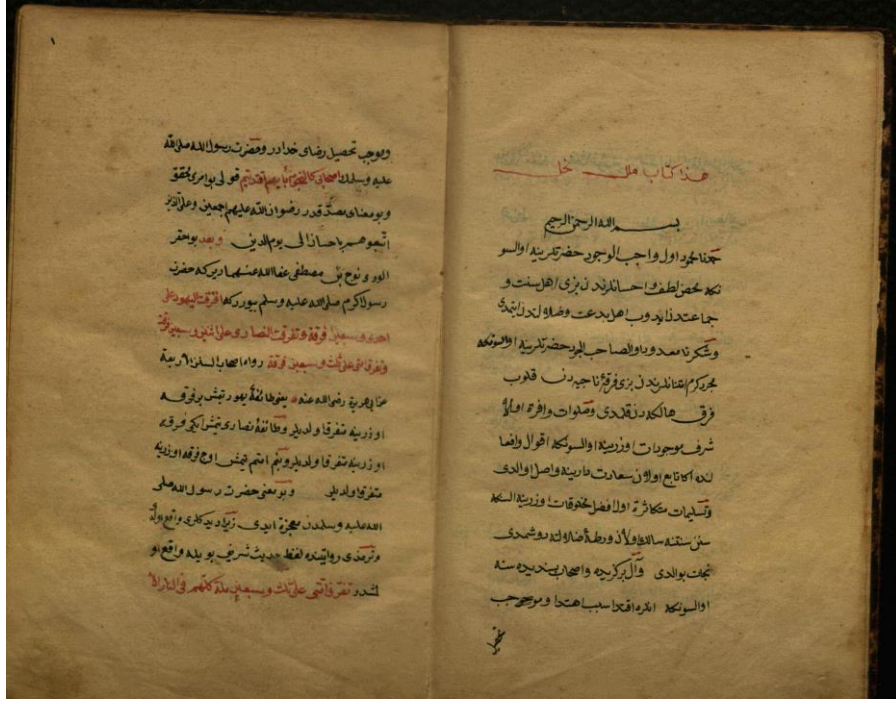
Ek 2: Yazmalardan Örnekler

Şehrestānī'nin 589/1193 istinsah tarihli *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserinin ilk varığı. GörSELLER Yazma Eserler Kurumundan temin edilmiştir.

Nüh b. Mustafa'nın 11 Rebiulâhîr 1113/15 Eylül 1701 istinsah tarihli *Tercüme-i Mîlîl ve Nihal*'i vr.1b-2a. Görseller Yazma Eserler Kurumundan temin edilmiştir.

Nüh b. Mustafa'nın 4 Zilkade 1277/14 Mayıs 1861 istinsah tarihli *Tercüme-i Mîlel ve Nihal'i* ilk varacağı. Görseller Yazma Eserler Kurumundan temin edilmiştir.